

ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՓՐՈՖ. ԱՆԹՈՒԱՆ ՄԵՅԵԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ ՆՈՒՐՈՒԱԾ ՀԱՒԱՔՈՅԹ ՄԸ

Հ. Բ. Ը. Միութեան Նուպարեան Մատենադարանի սրահին մէջ Փետր. 27ի շարաթ օրը ժամը 4էն 6 տեղի ունեցաւ մեծ հալադէտ եւ հայ ժողովուրդի մեծ բարեկամ Փրոֆեսէօր Անթուան Մեյլէի յիշատակին նուիրուած յարգանքի հաւաքոյթ մը, զոր կազմակերպած էր Մատենադարանին տեսուչը՝ Պ. Լեւոն Կիւմիւշկերտան, զործակցութեամբ Անահիտի տնօրէնին:

Հրաւիրուած էին, Փարիզահայ գաղութին ծանօթ դէմքերուն հետ, հայասէր Ֆրանսացի անձնաւորութիւններէն շատեր. այդ պատճառով, Հայոց կողմէ ալ արտասանուած ճառերը Ֆրանսերէն լեզուով շարադրուած էին:

Պ. Լեւոն Կիւմիւշկերտան բացաւ հաւաքոյթը նորագոյց գեղեցիկ ճառով մը, որմէ յետոյ կարգաց նամակները Մեյլէի լաւագոյն աշակերտներէն ծանօթ լեզուարան Պենվենիսթի եւ յայտնի հալադէտ ու Արեւելեան կենդանի լեզուաց Վարժարանին այժմու հայերէնի ուսուցչապետ Ֆրետէրիք Մաքլէրի, որոնք նոյնպէս հրաւիրուած էին այս հաւաքոյթին խօսք առնելու, բայց մասնակցել չկարենալու իրենց ցաւը կը յայտնէին, առաջինը որովհետեւ ստիպուած էր Փետրուարի վերջերը գտնուիլ Փրակա՝ բանախօսութիւններ ընելու համար, երկրորդը՝ որովհետեւ հիւանդ էր եւ անկարող հաւաքոյթներու մէջ խօսելու:

Յետոյ նախագահը խօսք տուաւ Պ. Շարլ Տիլին, Ֆրանսական էնսթիթիւի անդամ, յայտնի բիւզանդադէտ եւ հայ մշակոյթի բարեկամ

ու Մեյլէի վաղեմի պաշտօնակից եւ ընկեր, Պ. Ա. Զօպանեանին, Մեյլէի ամենէն մեծարժէք աշակերտներէն Արքայ Լուի Մարիէսին, Մեյլէի հայ հնագոյն աշակերտներէն Պ. Մ. Մ. Դաւիթ-Բէգին եւ Արեւելեան կենդանի լեզուաց Վարժարանի այժմ հանգստեան կոչուած տնօրէն եւ Մեյլէի բազմամեայ մտերիմ ընկեր Պ. Փօլ Պուայէին, Այս վերջինէն զատ, բոլոր խօսողներն ալ իրենց ճառերը գրաւորապէս պատրաստած էին, եւ այդ ճառերու թարգմանութիւնը ամբողջութեամբ կը հրատարակենք հոս, իսկ արքայ Լուի Մարիէսի մասնագիտական նորութիւններով լի հոյակապ ճառին համար նախընտրելի գտանք ընդդէմ իսկ ի լոյս ընծայել այստեղ:

Կազմակերպողներու խնդրանքով, Վիեննայի Միթիթարեան միարան եւ Հաֆնդու Աւսօրեայի խմբագրապետ Հ. Ն. Ակինեան, Մ. Ղազարու Միթիթարեան միարան եւ Բազմավեպի խմբագրապետ Հ. Ե. Փէչիկեան, ինչպէս եւ յայտնի բանասէր եւ գրագէտ Գառնիկ Ֆրետրէան, ուղղած էին հայերէն մէկ մէկ նամակ, մասնակցելու համար՝ յանուն հայ բանասիրութեան՝ այս յարգանքի ցոյցին: Այդ երեք նամակները կը հրատարակենք Անահիտի ներկայ թիւին մէջ:

Դիմում եղած էր նաեւ Փրոֆ. Ադոնցին, որ պատասխանեց թէ մտադիր բլլալով քիչ տունէն մասնաւոր եւ ընդարձակ յօդուած մը նուիրել թէ՛ Փրոֆ. Ա. Մեյլէի եւ թէ՛ անկից առաջ վախճանած Փրոֆ. Մարի կատարած հա-

յազիրտական դործին, չպիտի կրնար մասնակցիլ այս ցոյցին:

Հաւաքոյթին ներկայ եղող Փրանսացի անձնաւորութիւններէն յիշատակենք հանգուցեալին այրին, Մոնսենէէօր Կրաֆէն, Փրոֆ. Կապրիէլ Միլէ, Ռընէ փինոն, Ռընէ Կրուսէ, Պ. Է. տիկին Կապրիէլ Մուրէ, դերկոմս Պընուա տ'Ազի, Պ. Մարսէլ Փան, Պ. Հանրի Մարիէս, Պ. Նորմանտի, Պ. Պիւա, Էւն:

*

ՃԱՌ ԼԵԻՈՆ ԿԻԻՄԻՇԿԵՐՏԱՆԻ

Տօնախմբելու համար Անթուան Մեյէէի յիշատակը՝ այն բոլոր փայլով որուն արժանի է ան, այս հանդիսութեան կազմակերպիչները նախ մտածեցին ընդարձակ սրահ մը բռնել, բայց քիչ մը խորհրդածութենէ յետոյ՝ գտեր էին որ մտերիմ չըջնակը մեր այս մատենադարանին — ապաստան հայ մտածման եւ անկից ներշնչուած բաներուն, — աւելի լաւ կը պատշաճէր այդ այնքան համեստ որքան բարձր գիտունին, որ սիրեց Հայերը՝ ոչ միայն անոնց տառապանքներուն պատճառով, այլ որովհետեւ իրենց ետեւը անոնք ունէին քաղաքակրթութեան գեղեցիկ անցեալ մը:

Այս ընտրութեան միակ խութը՝ այս ցոյցին նախագահելու վտանգաւոր պատիւն է որ վրաս կ'իյնայ: Իբր վերատեսուչ հայկական Մատենադարանին, չէի կրնար խուսափիլ ատկից: Ծուարած եմ ատոր համար, հաւատացէ՛ք, որովհետեւ ո եւ է ձեռնհասութիւն չունիմ որպէս զի Անթուան Մեյէէի գիտական դործին վրայ կարենամ ձեզի խօսիլ: Բարեբաղդաբար ուրիշ բանախօսներ, որ իր բարեկամներէն, պաշտօնակիցներէն եւ իր աշակերտներէն են, ատիկա պիտի ընեն քիչ յետոյ, եւ պիտի չուշանամ խօսքը իրենց տալու: Ես պիտի շատանամ ձեզի խօսելով մարդուն վրայ, ինչպէս որ անոր յիշատակը պահած եմ:

Իրեն կը հանդիպէի Հայագիտական Ուսումնասիրութեանց Ընկերութեան, որուն ամենէն փառաւոր ոգեւորիչներէն մէկը եղաւ՝ Ժողովներուն: Ան հոն ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը կը կատարէր, եւ ես՝ դեր — նախագահ: Այն տեղեկագիրներուն մէջ, որոշ ինչ-

պէս իր յստակ հանձարը, զոր ամէն տարի մեզի կը կարդար հաստատուն ձայնով մը, ոչ մէկ ատիթ կը փախցնէր ապացուցանելու այն սէրը զոր կը տածէր հայ ժողովուրդին համար: Կ'օգտուէինք եւ կը խանդավառուէինք զինքը մտիկ ընելով: Այն անարդարութեան մէջ որ գրեթէ ընդհանուր էր մեզի հանդէպ, մենք իրեն մասնաւորապէս երախտապարտ էինք մեր լեզուն մեզմէ շատերէն աւելի լաւ գիտնալուն, զայն Հոմերի յունարէնին հետ բաղդատած ըլլալուն ու մեր ինքնավստահութիւնը նորոգելուն համար:

Իմ իրեն հետ ունեցած յարաբերութիւններս այստեղ կանգ կ'առնէին: Իր գործերէն ուրիշ բան չէի ճանչնար բայց եթէ քանի մը ուսումնասիրութիւններ որ ինծի պէս անիրազեկ մը կրնային շահագրգռել: Իրմէ ուրիշ բան չէի տեսներ բայց իր արտաքին երեւոյթը, քիչ մը խիստ, քիչ մը հեռակայ, իր ասորեստանեան մոդի երկար մօրուքը, իր մանրիկ ու կամաւորապէս անուշադրաւ ժեսթերը, իր խոշոր ակնոցը որ իր աչքերը կը ծածկէր: Յետոյ, օր մը, բարեկամներու տան մը մէջ, թէյի սեղանի մը շուրջ, յանկարծ դիւտն ըրի նոր մարդու մը, զուարթամիտ մարդու մը որ զմայլելի վարուողութիւն մը ունէր, որ դիտէր կիներուն ըսել խօսքեր որ հաճոյք կը պատճառեն եւ այրերուն այն բաները որ զանոնք կը շահագրգռեն: Այդպէս, զիպուածն ուղեց որ երաժշտութեան վրայ զայ մեր խօսակցութիւնը: Այդ մասին Մեյէէ խօսեցաւ այնպիսի աւիւնով մը, զգայնութեամբ մը եւ սիրով մը, որ կարծես թէ ինքն իսկ վերթիւղ մը, նուազապէս մը կամ երգահան մը ըլլար: Փէլէաս եւ Մելիզանտին վրայ մանաւանդ, այնքան ճշմարիտ ու ճիշդ բաներ ըսաւ որ ամբողջ կեանքս պիտի ցաւիմ զանոնք իսկոյն զրի առած չըլլալու համար: Այլ եւս իր խոշոր ակնոցը չէի տեսներ. կը տեսնէի միայն իր երկու գործիքները ու հրայրքոտ աչքերուն տարօրինակ փայլով մը շողալը. կը տեսնէի իր նուրբ ձեռքը որ կարծես չափի կուտար ոտանաւորներու զոր իրեն կը ներշնչէր Քլոտ Տրպիւսի անմահ գործը:

Այդ օրէն սկսեալ, միտքս դրած էի անոր մտերմութեանը մէջ մտնել, իր մշակութային արտասովոր պաշարէն եւ ինքս ալ ինքզինքս

հարստացնել, բայց Փարիզի այս հեւհեւ կեանքին մէջ, մարդ դէպի անշահեկան բաներն է որ ընդ քարշ կը տարուի: Ժամերը, օրերը, կ'անցնին. յետոյ՝ կ'իմանաս յանկարծ թէ այն անձը զոր այնքան կ'ուզէիր կրկին տեսնել, հիւանդ է կամ մեկներ է դէպի այն ախուճն ուր կից ոչ ոք երբեք ետ է դարձած: Փրոֆեսէօր Մեյէէի վերաբերմամբ՝ այդ է որ ինծի պատահեցաւ:

Այնքան աւելի կը ցաւիմ ատոր համար, որ ան երբեք չգիտցաւ իր մասին իմ ունեցած բուն զգացումներս...

Իր ընտանիքին առջեւ որ կ'ողբայ զայն, իր բարեկամներուն, ընկերներուն եւ աշակերտներուն առջեւ որ անոր վրայ կը հիւանան եւ երկիւղածօրէն կը պահեն անոր յիշատակը, պարտք համարեցայ դարձանել իմ յանցանքս, որուն պատասխանատուն միայն փարիզեան կեանքը չէ, այլ եւ, ու մանաւանդ, կը խոստովանիմ, այն տեսակ մը ամօթխածութիւնն է, չբսկու համար երկչոտութիւնը, զոր կը զգամ միշտ հանճարաւոր մարդոց հանդէպ:

*

ՃԱՌՈՒ Պ. ՇԱՐԼ ՏԻԼԻ

Արձանադրութեանց Ակադեմիայի ամենէն մեծարժէք եղբայրակիցներէս մին, Ալֆրէտ Քրուադէ, օր մը կ'ըսէր ինծի, Մեյէէի վրայ խօսելով, թէ անիկա հանճար ունէր: Եւ Քրուադէ մարդ մըն էր որ բառերուն արժէքը գիտէր եւ զանոնք ըստ բաղդի չէր զործածեր:

Հաճելի է ինծի, այս հակիրճ ճառիս սկիզբը՝ յիշատակել այդ վիպութիւնը, որովհետեւ անիկա մատնանիչ կ'ընէ ու միանգամայն կը բացատրէ այն բարձր տեղը զոր Մեյէէ կը դրաւէր Քրանսական ժամանակակից գիտութեան մէջ: Անիկա միմիայն առաջնակարգ ուսումնական մը չէր, որ գիտէր բոլոր լեզուները, դասական լեզուներն ու սանսքրիթը ինչպէս եւ հին պարսկերէնն ու արամայերէնը, սլաւական ինչպէս եւ գերմանական լեզուները. ոչ միայն սքանչելի ուսուցիչ մըն էր որուն դասերը, խորքին մէջ այնքան մանրակրկիտ կերպով պատրաստուած որքան ձեւով յստակ ու վայելուչ, միշտ լեցուն էին հազուագիւտ նորութեամբ մը

եւ հզօր ինքնատուութեամբ մը. ան ատոնցմէ աւելի բան մըն էր, անվիճելի վարպետն էր լեզուի գիտութեան, այն որուն բացառիկ հեղինակութիւնը իր դասերուն կը քաշէր բոլոր գիտունները որոնք այսօր ոչ միայն Ֆրանսայի այլ ամբողջ աշխարհի մէջ կը դրաւեն ամպիոններ ուր այդ գիտութիւնը կ'աւանդուի եւ որոնք իր մօտը կազմուած են եւ այդ արտասովոր ազդեցութիւնը, այդ տիեզերական ճառագայթումը, եթէ կրնամ այսպէս ըսել, աւելի եւս կ'սնէր հմայքովը հիանալի գործերու, ուր պարզարանման տաղանդը հաւասար է հմտութեան ճոխութեանն ու ամբողջութեան եւ լայնութեանը այն տեսութեանց որոնցմով Մեյէէ իրապէս վերանորոգած է լեզուագիտութեան ուսումը եւ իր հանճար ունենալը ցոյց տուած է:

Բայց ինչ որ այսօր եւ այստեղ պատշաճ է յիշել, այն բոլորն է զոր Հայութիւնը կը պարտի Մեյէէի: Անիկա երկար տարիներ հայերէնի ամպիոնը դրաւած է Արեւելեան կենդանի լեզուաց վարժարանին մէջ: Այն օրն ուր հիմնուեցաւ Հայագիտական Ուսումնասիրութեանց Ընկերութիւնը, անիկա ընդունեցաւ անոր ընդհանուր քարտուղարն ըլլալ, եւ ամէն անոնք որ այդ Ընկերութեան տարեկան նիստերուն ներկայ գտնուած են, կը յիշեն յաճախ այն լուսաւոր հաղորդագրութիւնները, ուր երեւութապէս ամենախոնարհ մանրամասնութենէ մը Մեյէէ գիտէր միշտ ընդհանուր տարողութիւն ունեցող եզրակացութիւններ հանել: Անիկա գրած է, ի միջի այլ գործերու, Դասական հայերէնի համեմատական քերականութեան ուսումնական քերականութեան մասին իր միտքերը: Եւ ատոնք դեռ մէկ քանի երեւոյթներն են լոկ այն հրաւիր համակրութեան զոր կը զգար Հայութեան հանդէպ: Այնքան լաւ գիտէր անոր երբեմնի պատմութիւնը որքան կը սքանչանար անոր այսօրուան յամառ քաջասրտութեան վրայ: Եւ իր մեծ սիրտը միեւնոյն համակրութեան մէջ կը միացնէր անցեալին փառքերը, ներկային փորձանքներն ու տառապանքները, ապագային յոյսերը: Այն հրայրքոտ անձնուիրութիւնը զոր ան բոլոր ազնիւ դատերուն ի սպաս կը դնէր, լիարժեք տուաւ նաեւ Հայութեան, ու Հայութիւնը ատիկա չէ մոռցած: Ու մենք բոլոր սրտով շնորհակալ ենք

մեր հայ բարեկամներուն որ այսօր ատոր մէկ տալացոյցը կուտան այս մեծարանքի հանդիսութեամբ զոր ուղեցին նուիրել Մեյէէի յիշատակին:

Երբ մտաւորական լուսաճաճանչ գերազանցութեան մը կը միանայ շատ բարձր հոգի մը, կարելի է ըսել թէ այն մարդը որուն մէջ այդ երկու հոյակապ ձիրքերը կը զուգակցին, մեզի կ'ընծայէ ամենէն լիալիր եւ ամենէն գեղեցիկ պատկերը հանճարին: Ատիկա եղաւ պարագան — ու փառքը — Անթուան Մեյէէի: Եւ ահա ինչու անոր մահը ա՛յնպիսի պարապ մը թողուց գիտութեան մէջ՝ ինչպէս եւ սրտին մէջ անոնց որ զայն սիրեցին:

✱

ՃԱՌ Ա. ԶՈՊԱՆԵԱՆԻ

Տիկիներ, պարոններ,

Անթուան Մեյէէ, աշխարհահռչակ լեզուաբանը, որու յիշատակին այսօր կը մատուցանենք հայ ժողովուրդի սքանչացման ու երախտագիտութեան հարկը, եղաւ ոչ միայն մեծադոյն հայագէտներէն մին որ Եւրոպայի մէջ երևցած ըլլան, այլ եւ ամենէն գիտակից ու ամենէն յարատեւ բարեկամներէն մին հայ ազգին, մշակոյթին ու դատին:

Ուրիշներ, ինձմէ աւելի որակեալ, Քրանսացի կամ հայ ուսումնականներ որ հրաւիրուած են ճառով մը կամ նամակով մը մեծարժէք լեզուաբանի փառաբանելու, ըսին եւ պիտի ըսեն քիչ յետոյ այն արտակարգ ծառայութիւնները, զոր այս հանճարեղ գիտունը, մին Քրանսական լեզուաբանութեան ու միջազգային բանասիրութեան փառքերէն, մատուցած է հայագիտութեան:

Մօտէն ճանչցած ըլլալով Մեյէէն, գրեթէ իր սկզբնաւորութեան շրջանէն սկսեալ, պատիւն ունեցած ըլլալով աւելի քան քառասուն տարուան ընթացքին իրեն հետ բարեկամական յարաբերութիւններով կապուած ըլլալու, մէկէ աւելի անգամ իրեն հետ աշխատակցած ըլլալով մեր ազգի կամ մեր մշակոյթի դատին ծառայելու ձգտող գործերու մէջ, գիտեմ թէ ի՜նչ ազնիւ ու թանկագին պաշտպան մը մեր ազգը, մեր դատը եւ մեր մշակոյթը ունէին անոր մէջ,

եւ Հայութեան այդ մեծ բարեկամին սիրելի եւ անմոռանալի դէմքն է որ հակիրճ պատկերացմամբ մը կ'ուղեմ ողել հոս:

Իմ առաջին հանդիպումս Մեյէէի հետ տեղի ունեցաւ 1893ին: Այդ թուականին, տակաւին դեռատի, Փարիզ եկած՝ ազատ ուսումնասիրութեանց տարի մը անցընելու համար, իմացայ Արեւելեան կենդանի լեզուաց Վարժարանի հայերէնի ներհուն ուսուցչապետ եւ Մովսէս Խորենացիի վրայ նշանաւոր աշխատութեանց հեղինակ Օկիւսթ Քարիէրէն, զոր մերթընդ մերթ կ'երթայի տեսնել, թէ իր լաւագոյն աշակերտը կը կոչուէր Մեյէէ, թէ այս վերջինը Վիեննա ալ դացած էր հետեւելու համար դասընթացքին Հիւպլմանի որուն գործը՝ հայ լեզուի մեկնաբանութեան մասին՝ պիտի շարունակէր եւ մեծապէս պիտի ընդլայնէր, եւ թէ իր հայագիտական հմտութիւնը ճոխացուցած էր Վիեննայի Միթարեան վանքին մէջ, օգնութեամբ Գեր. Արսէն Այտրնեանի եւ Հ. Յակոբոս Տաշեանի: Քարիէր անոր վրայ ինծի կը խօսէր՝ ինչպէս մեծ ապագայի մը սահմանուած հմուտ լեզուաբանի մը մասին, ինչպէս հայագէտի մը որ արդէն ուշադրութիւն դրաւ տէր: Գացի իր տունը, եւ մեր առաջին տեսակցութենէն իսկ, հրապուրուեցայ իր մտքի զօրութենէն ու թափանցողութենէն եւ իր անձին պարզ ու ազնուական հմայքէն: Այդ օրերէն ծնաւ մեր միջեւ սրտագին բարեկամութիւն մը, որ տարիներուն հետ աւելի մեծցաւ: Յաճախ կ'երթայի զինք տեսնելու, այդ տարուան ընթացքին զոր Փարիզ անցուցի, հայ լեզուի ու դրականութեան վրայ կը խօսէինք միասին, ու մանաւանդ դասական հայերէնի եւ մեր հին մատենադրութեան վրայ, զոր մասնաւորապէս կ'ուսումնասիրէր: Արդէն իսկ ունէր մեծ հիացում մը Աստուածաշունչի թարգմանութեան ու Եզնիկի ոսկի լեզուին համար. «Այդ լեզուն, կ'ըսէր ինծի օր մը, այնքան գեղեցիկ է որքան դասական հայերէնը», եւ այս զնահատումը, զալով գիտունէ մը որ խորապէս ծանօթ էր դասական լեզուներու գեղեցիկագոյններուն եւ որ, մշտական հետեւող մը Քօլօնի նուազահանդէսներուն, ուր յաճախ իրեն կը հանդիպէի, էր նաեւ ճաշակի մարդ մը, արուեստէ հասկցող

մը, գեղեցիկ սիրահար մը, ամենամեծ հաճոյք կը պատճառէր հայ աղգասէրի եւ բանաստեղծի իմ սրտիս:

1894ի ամառը Պոլիս դարձած, 1895ի վերջերը ծննդավայրս կը ձգէի, կոտորածներէն յետոյ որ տեղի ունեցան՝ Սուլթան Ապտիւլ Համիտի հրամանով՝ օսմանեան պետութեան հայկական նահանգներուն եւ նոյն իսկ Պոլսոյ մէջ, ու կուգայի Փարիզ իմ համեստ ուժերս մեր կեղեքուած ու բղբուած ժողովուրդի դատին ի սպաս դնելու, հայկական հարցը իր ճշմարիտ դոյնով Ֆրանսային ցոյց տալու գործին նպաստելու եւ դեռ շատ քիչ ճանչցուած հայ մշակոյթը եւրոպական հասարակութեան ծանօթացնելու համար: Գտայ նորէն Մեյլէն, որ արդէն Ֆրանսական լեզուաբանութեան լոյսերէն մին դառնալու վրայ էր: Ան անդամակցեցաւ հայասէր Ֆրանսացիներու բոլոր մասնախումբերուն, որոնք Ապտիւլ Համիտի թագաւորութեան այդ բոլոր շարագոյժ շրջանին, աշխատեցան նահատակուող ու իր ազատազրման համար մաքառող մեր ժողովուրդին դատը պաշտպանելու:

Ան նոյնպէս մասնակցեցաւ նմանօրինակ քօմիթէներուն որ կազմուեցան 1912 - 13ի Պալքանեան պատերազմներուն միջոցին, երբ հայկական հարցը նորէն այժմէականութիւն ստացաւ, եւ ան եղաւ զլիսաւոր աջակիցներէն մին Հայ Ազգային Պատուիրակութեան որ մեր դատը ներկայացուց, մեծ պատերազմի միջոցին եւ յաղթանակէն յետոյ, դաշնակից կառավարութեանց մօտ եւ Հաշտութեան խորհրդաժողովին առջեւ: Մէկէ աւելի անգամ, խօսքով ու գրելով, Մեյլէ պաշտպանեց մեր դատը պարզ, ժուժկալ, պատճառաբանուած, խորունկ պերճախօսութեամբ մը, սրտի մարդ մը իր մէջ պարունակող գիտունի մը պերճախօսութեամբ:

Այն դժնդակ ու հերոսական պայքարին մէջ մէջ գոր իր ազատազրման համար մեր ժողովուրդը մղեց ժիւ. դարու վերջին չափորդին եւ ներկայ դարու սկիզբները, անիկա ճանչցաւ տարապայման աղէտներ ու անպիտի յուսախօսութիւններ, բայց իրեն հետ ունեցաւ բարոյական մեծ ուժ մը որուն բարձր արժէքը կը մնայ անջնջելի եւ կը կազմէ մեզի համար թանկագին

կազդուրիչ մը եւ լաւագոյն ապագայի մը երաշխիքը. ատիկա քաղաքակիրթ աշխարհի մտաւորական ընտրանիին բարեկամութիւնն է: Եւ Հայութեան բարեկամներու այդ ազնիւ հոյիւն մէջ, ուր երեւցած են Ֆրանսայի, ինչպէս եւ Եւրոպայի ու Ամերիկայի այլ երկիրներու, ամենէն մեծ, ամենէն գեղեցիկ անունները, Մեյլէ առաջին տեղերէն մին պրաւեց: Եւ ինքը անոնցմէ եղաւ որոնց բարեկամութիւնը չէր հիմնուեր արդարութեան դատի մը համար պայքարող ու տառապող ժողովուրդի մը հանդէպ զգացուած խորին համակրութեան մը վրայ միայն, այլ որոնք հայ ժողովուրդը սիրեցին ու յարգեցին, որովհետեւ զայն մօտէն ճանչցան, անոր երկիրը դացած, անոր մտաւորական մեծ վատարաններն այցելած, անոր դարաւոր պատմութեան եւ անոր ինքնազրոյժ մշակոյթին վրայ որոշ չափով ծանօթութիւն ստացած ըլլալով: Մեյլէ սկսած էր իր գիտուն մեր լեզուն ուսումնասիրելով. կարդացած էր, արդէն լոյս տեսած թարգմանութեանց կամ նոյն իսկ բնագրին մէջ, մեր դասական մատենադրութեան զլիսաւոր գործերը: Այդ առաջին շրջանին ան մեր հին պատմագիրները, քրոնիկագիրներն ու աստուածաբանները միայն կը ճանչնար, անոնց արտադրութեանց վաւերադրական կարեւորութիւնը կը յարգէր, մեր դասական արձակագիրներէ ոմանց գրական արժէքը կը գնահատէր, կը սքանչանար Ե. դարու հայերէնին վրայ, բայց մեր հին բանաստեղծութեան եւ մերօրեայ բնարեգութեան լաւագոյն էջերը արեւմտեան հասարակութեան անձանօթ մնացած ըլլալով, այնքան ուրիշներու պէս ինքն ալ կը կարծէր — եւ այդպէս ալ ըսաւ նոյն իսկ Արեւելեան կենդանի լեզուաց Վարժարանին մէջ իր հայերէնի դասընթացքի բացման դասախօսութեան մէջ, — թէ մեր գրականութիւնը ինքնատիպ բանաստեղծութիւն մը չէր պարունակէր: Ինքն իսկ փութաց այդ սխալ կարծիքը ուղղել երբ երեւցան թարգմանութիւններ մեր ժողովրդական երգերու եւ մեր հին ու նոր բանաստեղծութեան յաւանական էջերէն ոմանց. եւ առաջիններէն եղաւ անոնց որ մեր ցեղի քերթողական գանձը Ֆրանսային ճանչցնելու համար թափուած ջանքերը ջերմագին յօդուածներով գնահատեցին:

Մեյէկէ դացած էր մինչեւ սիրտը Հայաստանի, մինչեւ Էջմիածին, Հայ Աղգային Եկեղեցիին կեդրոնավայրը, եւ հոն յառաջ տարած էր, Արարատեան հինաւուրց երկրին հողին խի վրայ, հայ լեզուի եւ գրականութեան իր ուսումնասիրութիւնները, մեր Մայր - Աթոռի Միաբանութեան գիտուն անդամներէն ոմանց ընկերակցութեամբ, ամենաճոխ հաւաքածուն մէջ հայ հին ձեռագիրներու, որոնցմէ ոմանք մեր վաղեմի մանրանկարիչներու ամենէն հոյակապ էջերէն կը պարունակեն, ոչ հեռու հայ ճարտարապետութեան եւ զարդարուեստական քանդակագործութեան հրաշակերտներէն: Ու գիտական եւ բարեկամական նոյն ուխտադնացութիւնը կատարած էր նաեւ — ինչպէս արդէն ըսի — Վիեննայի Միֆթարեան վանքը, ու նաեւ Վենետիկի Միֆթարեան վանքը, այդ երկու մեծանուն Տուները որ նոր ժամանակներու մէջ հայկական մշակոյթի եւ ուսումնասիրութեանց մեծ վառարաններ եղան, ինչպէս Էջմիածին երկար դարերով եղաւ այդպիսի վառարան մը: Մեյէկէ այդ հայ Տուներուն մէջ ճոխացուցած էր հայ քաղաքակրթութեան մասին իր ծանօթութիւնները: Վիեննա մանաւանդ, սերտ բարեկամութեամբ մը կապուեցաւ Միաբանութեան արքահայր մեծ քերականագէտ Գեր. Արսէն Այտրեանին հետ, ինչպէս եւ Հ. Յակոբոս Տաշեանին, որ եղաւ մին մեծագոյն գիտնականներէն զոր մեր ժողովուրդն արտադրած ըլլայ. անոնք օգնեցին իրեն դասական հայերէնի իր հմտութիւնը աւելի եւս զօրացնելու: Մեյէկէ մեծ յարգանք ունէր Տաշեանի համար. «Վիեննայի վանքի Ձեռագիրներու իր վերլուծական Յուցակը միայն, կ'ըսէր օր մը ինծի, պիտի բաւէր Եւրոպայի ո եւ է մէկ Կաճառին դռներն անոր առջեւ բանալու»: Եւ ուրիշ անգամ մը, դարձեալ, կ'ըսէր ինծի. «Հայ արիւնին մէջ հին քաղաքակրթութիւն մը գտնուելուն ապացոյցը կը գտնենք Տաշեանի պէս մարդու մը մէջ: Ահա՛ Կարնոյ չրջանի գիւղացիի մը որդին որ Եւրոպա կուգայ եւ քանի մը տարուան մէջ մեր Արեւմուտքի մեծագոյն գիտուններէն մին կը դառնայ»: Տաշեանի հետ իր ունեցած բարեկամութեան է որ կը պարտինք, մասամբ, իր հայազէտի գործերուն կարեւորագոյնը, Դա-

սական հայերէնի համեմատական փերականութեան մը ուրուագիծը: Տաշեան ինքն իսկ է որ իրմէ խնդրած էր խմբագրել այդ գործը, եւ արդէն Վիեննայի վանքն է որ այդ մագիստրական աշխատութիւնը հրատարակեց:

1917ի վերջերը, այնպիսի բոլորի մը ուր վիթխարի պայքարը կը շարունակուէր աւելի քան երեք մոլեղնօրէն եւ երբ չէինք գիտեր ե՞րբ եւ ի՞նչ համեմատութիւններով պիտի հասնէր Դաշնակիցներուն յաղթանակը, որուն մենք Հայերս հաստատօրէն կը հաւատայինք եւ որմէ կը սպասէինք թրքական Հայաստանի ազատագրումը եւ մեր ժողովուրդին փրկութիւնը, դիմեցի Ֆրանսայի եւ այլ դաշնակից երկիրներու կարգ մը անձնաւորութեանց, խնդրելով որ հաճին հայկական հարցին նկատմամբ իրենց խօսքն ըսել, եւ անոնցմէ եկած յուսադրիչ ու խոստմնատու պատգամները հրատարակեցի Վերածնունդ կիսամսեային մէջ եւ ետքէն ստոնք ամփոփեցի հատորիկի մը մէջ որ, Տրնի Քոչէնի գեղեցիկ մէկ յառաջարանով, լոյս տեսաւ յաղթանակէն քիչ ետքը: Մեյէկէ առաջիններէն եղաւ որ պատասխանեցին ինծի, եւ ահա ինչ որ կ'ըսէր այն քանի մը հակիրճ ու խորունկ տողերուն մէջ ուր կը յայտնէր իր զգացումը հայկական հարցի մասին.

«Դաշնակիցները կը կոռնին որպէս զի իւրաքանչիւր ազգ իրաւունք ունենայ իր բազմը ինքն իսկ որոշելու:

«Ալլա — Լօրէնի վերադարձը իր ընտրած հայրենիքին, ուժի վրայ իրաւունքի յաղթանակին խորհրդանշանը պիտի ըլլայ Արեւմուտքի մէջ:

«Պէտք է որ Արեւելքի մէջ, հայ ազգը ազատի թուրքերու բռնակալութենէն, Քիւրտերու վայրագութենէն: Ոչ մէկ ազգ այդքան անողորմ մարտիրոսութիւն մը կրած է: Ինքնավար Հայաստան մը իրաւունքի յաղթանակին ամենէն յստակ խորհրդանշանն է ուրեմն»:

Ու մեր սիրելի բարեկամ Մեյէկէն այս ազնիւ բանաձեւին մէջ զազափարի հանդիպում մը կ'ունենար ուրիշ մեծ Ֆրանսացիի մը, Օրլէանի եպիսկոպոս Մօնսէնէօր Թուչէի հետ, որ նոյն առիթով ինծի ուղղած պատգամով՝ միեւնոյն

բանը կ'ըսէր վսեմ ոճով սա տողերուն մէջ.

«Աստուած Հայաստանին տուաւ անդուգական պարզեւներ. ան է որ կը պահպանէ հնագոյն Վեհալայրը զոր մարդկութիւնը իր անունով կը ճանչնայ (1). անոր զետեւը հինաւորաց պատմութիւն կը կրեն իրենց քուրերուն վրայ. անոր ժողովուրդը երկիրս կը պատուէ ապրիլ ուղելու իր հաստատակամութեամբը. երկար ու անդուծ մարտիրոսութեան մը նուիրական ծիրանին կը պարուրէ զայն. իր բանաստեղծները անոր ճակտին վրայ գափնիներու պսակ մը կը դնեն: Ամօթ մը եւ աղէտ մը պիտի ըլլար եթէ զիւանսկեաները որ աշխարհիս քարտէսը պիտի ձեւափոխէն այս արիւնշալից փոթորիկէն յետոյ, մոռնային որ այդ փոքր ու սիրելի երկիրը իր ինքնավարութեան ինքզինքը հազար անգամ արժանի կացուցած եւ անոր դինը վճարած է»:

Աւագ, «Իրաւունքի ամենէն յստակ խորհրդանշան»ը ոտնակոխ պիտի ըլլար, «մարտիրոսութեան ծիրանիով պարուրուած փոքր ու սիրելի երկիրը» պիտի լքուէր ու մատնուէր, յաղթական հանդիսացած դաշնակից ժողովուրդներու քաղաքական ղեկավարները Լօզանի խորհրդաժողովին մէջ բոլորովին պիտի զոհէին թրքական Հայաստանի ազատագրման դատը...:

1919 Փետրուարին, «Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութիւն»ը, որուն պատիւն ունէի նախագահն ըլլալու, սարքած ըլլալով հայկական հարցին նուիրուած միթինկ մը ուր խօսք պիտի առնէին Ֆրանսացի, անգլիացի, ամերիկացի, փոլոնիացի, յոյն եւ հայ անձնաւորութիւններ, խնդրեցինք Մեյքէէն որ նախագահէ այդ հաւաքոյթին, եւ պիտի յիշատակեմ հոս քանի մը հատուածներ այն զեղեցիկ ճառէն որով բացաւ այդ միթինկը, — վասն զի ոչինչ պիտի կարենայ աւելի լաւ ոգել Հայութեան այդ անկեղծ ու մեծ բարեկամին դէմքը՝ քան իր խօսքը.

«Անշուշտ զարմացած էք, կ'ըսէր, տեսներով որ պարզ ուսուցիչ մըն է որ կը բանայ հաւաքոյթ մը ուր կը մասնակցին այնքան որակեալ անձեր, այնքան բարձր մարդիկ: Եթէ ընդունեցայ նախագահել այս պայմաններուն մէջ

ներկայ հաւաքոյթին, պատճառն այն է որ սարքողները ատիկա ինձմէ ուղեցին եւ հասկըցայ որ անոնք իրենց պաղաւթարն ունէին: Իրենց մտածումը այն էր, որ հայկական դատը ո՛չ քաղաքագիտութեան, ո՛չ պերճախօսութեան պէտք ունի: Գիտունէ մը խնդրեցին նախագահել այս հաւաքոյթին, որովհետեւ պարզ ճշմարտութիւնը կը բաւէ անոր, ճշմարտութիւնը առանց զարդի, ճշմարտութիւնը առանց ճարտարութեան: Եւ ահա ինչու ես այստեղ եմ»:

Յետոյ կ'աւելցնէր՝

«Ամէն մարդ զիտէ Հայոց զժրագոյնութիւնները. Հայոց զժրագոյնութիւնները սովորական չափէն անդին անցած են: Բայց ինչ որ պատիւն է Հայոց, իրենց զժրագոյն ըլլալը չէ. զժրագոյն ըլլալը քաղաքական տիրոջ մըն է. ինչ որ քաղաքական տիրոջ մըն է, այն է որ սովորական չափէն անդին անցած այդ զժրագոյնութեանց մէջ Հայերը իրենց ուժը պահած են, Հայերը ցոյց տուած են թէ տեսելու կարող ժողովուրդ մըն էին... , ատով հաստատած են թէ ատակ են վերականգնելու պետութիւն մը որ այնքան դարերէ ի վեր կործանած է:

«Հայերը շատ մեծ ազդ մը չեն, բայց շատ հին ազդ մըն են. ատիկա զիտենք Պատմութենէն. երբ ժողովուրդ մը ունի այն տիրոջաները զոր ունին Հայերը, ճշմարտութենէն զատ ուրիշ բանի պէտք չունի»:

Ու յետոյ, ի վեր կը հանէր, լայն դժերով, արժէքը հայ մշակոյթին, ինքնայատուկ նօթը հայ գրականութեան եւ արուեստին.

«... Հայ գրականութիւնը վաղուց կը սկսի, թէեւ իրաւ է որ շատ նուազ հին է քան հայ ազգը ինքն իսկ: Այն օրէն իսկ ուր Հայերը քրիստոնէութիւնն ընդգրկեցին, շուտով հիմնեցին գրականութիւն մը, եւ գրականութիւն մը զոր ստիպուած ենք հաշուի դնել, լեզու մը որ իր ինքնատուութիւնն ունի: ...

«Դեռ քանի մը օր առաջ, կը ստանայի հատոր մը որ ճշմարտապէս զարդ մը կրնայ կադմել ու եւ է մատենադարանի, այն է՝ Առաքել Սիւնեցիի քերթուածներու թարգմանութիւնը. եւ այդ հատորը չի պարունակեր միայն քերթուածներ որ մեր սրտին կը խօսին, ան նաեւ

1) Այսիմֆն Արարատը, ուր նոյի տապանը հանգչեցաւ:

մեզ հայ կեանքին մէջ կը մտցնէ, վասն զի հան-
ամէն մէկ էջին մէջ կը գտնէք հին մանրա-
նկարներու վերարտադրութիւններ, կը գտնէք
պատկերներ որ ձեզի ցոյց կուտան վաղնջական
Հայաստանին գեղեցիկ վանքերը: Բացէք այդ
հատորը, եւ պիտի տեսնէք թէ ի՞նչ է Հայաս-
տանը, պիտի տեսնէք թէ հոն կայ ազգ մը՝ զոր
անհրաժեշտ է հաշուի առնել, որովհետեւ ինք-
նատիպ բան մը կ'արտայայտէ մարդկութեան
մէջ:»

Եւ ահա ինչ որ կ'ըսէք հոն՝ հայ արուեստի
յատկանշական պարզութեան, ժուժկալութեան,
մաքրութեան մասին.

«Կ'ուզէի կարենալ ձեզի ցոյց տալ ինչ որ
զիս յուզեց երբ կարողացայ հայ երկրին քանի
մը մասերն այցելել: Կ'ուզէի ձեզի ցոյց տալ այդ
մատուռը, այդ փոքրիկ մատուռը Սրբուհի
Հոսիոսիմէի ուր կարծեցի իրապէս զգալ հայ
ոգին: Կ'երեւակայէք անշուշտ թէ Արեւելքն է
հող ալ, թէ դոյներ կան հող եւ զարդեր: Ո՛ր-
կան հող գիծեր՝ վերջին ծայր յստակ, որոշ,
անկիւններ շատ սուր, գիծեր միայն, բայց գի-
ծեր այնքան մաքուր, այնքան յստակ, որ մըտ-
քիդ մէջ կը տպաւորուին եւ ա՛լ չես կրնար մոռ-
նալ: Գոյներ, բնա՛ւ, հրաբխային քարեր սեւի-
սեւ, բայց որոնք այդ եկեղեցին կը դարձնեն
հին դոհարեղէնի պէս բան մը:»

Ու կ'ըրաւացնէր՝

«Եւ լիակատար վստահութիւն ունիմ Հա-
յաստանի ապագային վրայ, եւ համոզուած ե-
մ որ եթէ մենք հայ ազգին վստահութիւն ընենք,
ան ի դերեւ չպիտի հանէ յոյսը զոր իր վրայ
պիտի դնենք»:

Վերջապէս, Հայաստանի Միջազգային
Համաժողովին որ Փարիզ 1920 յուլիսին դու-
մարուեցաւ Հայութեան զուիցերիացի բարե-
կամներուն նախաձեռնութեամբ, Մեյէէ շատ
զործօն մասնակցութիւն մը ունեցաւ, եւ իրմէ
է որ խնդրուեցաւ՝ հրապարակային հաւաքոյթին
մէջ կատարել հայ ժողովուրդի պատմական
ճակատագրին մեկնարանութիւնը եւ հայկա-
կան դատի պարզաբանումը: Այդ գեղեցիկ բա-
նախօսութիւնը բարեբաղդաբար սղաղրուեցաւ
ու հրատարակուած է այն գրքոյկին մէջ ուր
ամփոփուած է այդ Համաժողովին աշխատու-

թեանց ամբողջական ատենադրութիւնը: Այդ
ընդարձակ ու նշանաւոր բանախօսութենէն պի-
տի մէջըրերմ սա հատուածը միայն.

«Հայաստանը, շատոնց ի վեր, զաղբած է
պետութիւն մը կազմելէ, բայց յորմեհետէ դայն
կը ճանչանք, անիկա բոլորովին ինքնայատուկ
զրոյմ կրող ազգ մըն է, որ իր սեպհական նկա-
րազիրն եւ իր քաղաքակրթութիւնն ունի...:
Քսէ յետոյ Ե., Զ., Է. դարերուն՝ մենք կը
գտնենք շատ կարեւոր հայ գրականութիւն մը,
որ կը բովանդանէ ոչ միայն քրիստոնէութեան
բոլոր սուրբ գիրքերուն թարգմանութիւնը, այլ
եւ ամէն տեսակ ինքնատիպ գործեր, աստուա-
ծարանական գիրքեր, պատմական երկեր, ամէն
ինչ որ այն թուականին, ուր այդ գրականու-
թիւնը կազմուած է՝ կը ներկայացնէր այդ ժա-
մանակի մարդոց՝ բնականոն քաղաքակրթու-
թիւնը: Այդ օրէն սկսեալ՝ Հայաստան իրեն
յատուկ աւանդութիւն մը ունեցած է: Հայ ազ-
գը ատկից ի վեր ունեցած է իր ազնուականու-
թեան տիտղոսները զոր այլ եւս պիտի չմոռ-
նար: Այն պահուն ուր այդ գրականութիւնը
այդպէս կազմուած է, նոր, ժամանակներու Եւ-
րոպայի մեծ ազգերէն ոչ մէկը դոյութիւն ու-
նէր տակաւին. ո՛չ Ֆրանսայի, ո՛չ Անգլիոյ
խօսքը կար, այդպիսի բան երեւակայող իսկ
չկար դեռ: Հայ ազգին գրական տիտղոսները
ունին հնութիւն մը որ քանի մը դարով կը գե-
րազանցէ արեւմտեան Եւրոպայի ազգերէն շա-
տերուն ունեցած տիտղոսները: Այդ մշակոյթն
ալ իր կարգին յառաջ բերաւ ստեղծումը հայ
պետութեան մը, բայց ոչ այլ եւս Հայ Պետու-
թեան մը որ, ինչպէս նախորդ պետութիւնը 1),
օտար ազնուապետութեան մը ձեռքն էր. ո՛չ,
ասիկա Հայ պետութիւն մըն էր, որ խորապէս
Հայ էր, որուն պետերը ինքզինքնին Հայ կը
զգային. եւ այն ատեն, Թ. եւ Ժ. դարերուն,
տեղի ունեցաւ մեծ վերածնութիւն մը հայ գրա-
կանութեան: Այդ նոյն րոպէին, ոչ միայն՝
այդպէս՝ գրական նոր ծաղկեփթթում մը տեղի
ունեցաւ, այլ եւ երեւան եկաւ ամբողջ փայլուն
ճարտարապետութիւն մը, երեւան եկաւ ամ-

1) Այսինքն Արշակունեաց հարստութեան
շրջանի հայ պետութիւնը:

բողջ հայկական արուեստ մը վերջին ծայր ինքնատիպ եւ որուն յիշատակը մեզի կը պահպանեն այն եկեղեցիները որ հայկական հողը կը ծածկեն» :

1923ին, Լօզանի Խորհրդաժողովի միջոցին, յանուն Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Մեյեկէին ղեմեցի, խնդրելով որ ան հաճէր շրջաբերականով մը որոշ թուով Ֆրանսացի յայտնի անձնաւորութիւններ հրաւիրել ստորագրելու հայկական դատին ի նպաստ յայտարարութիւն մը՝ ուղղուած Լօզանի Խորհրդաժողովին : Մեյեկէ յօժարակամ ըրաւ ինչ որ իրմէ կը խնդրէինք, եւ այդ յայտարարութիւնը, զոր ստորագրած էին ամենէն մեծ անունները դրականութեան, զիտութեանց, արուեստներու եւ Համալսարանին, ինչպէս եւ վեհանաժողովի մէկէլ աւելի քաղաքական մարդիկ, զրկուեցաւ Լօզան, ու անշուշտ յանցանքը մեր ազնիւ բարեկամ Մեյեկէինը չէ, ոչ ալ այդ վաւերացողութիւնը ստորագրող մեծ մտաւորականներուն, եթէ Ֆրանսայի ուղեղին կողմէ կատարուած այդպիսի ղեմում մը ու եւ է արդիւնք չունեցաւ :

Այդ քաղաքական արարքներէն զատ, որ կը ձգտէին իր ազգային դատի յաղթանակին համար մղած պայքարին մէջ մեր ժողովուրդին օգնելու, Մէյեկէ ծառայութիւն մատուցած է նաեւ, ու շատ աւելի յաճախ, մեր մշակոյթի դատին, Ռեվիւ Ազիաթիքի եւ այլ պարբերականներու մէջ հրատարակելով հայ դրականութեան կամ պատմութեան վերաբերող զանազան նիւթերու վրայ յօդուածներ : Անիկա հայ մշակոյթին եւ հայ բանասիրութեան մեծ ծառայութիւն մը մատուց մանաւանդ՝ հիմնելով, մեծանուն Պ. Ծարլ Տիլին եւ յայտնի հայագէտ Պ. Ֆրետերիք Մաքլերին հետ՝ Հայկական Ուսումնասիրութեանց Ընկերութիւնը, որ կազմակերպեց շարք մը հայագիտական բանախօսութիւններ եւ ութ տարի ի լոյս ընծայեց Հայկական Ուսումնասիրութեանց Հանդէսը, մեծարժէք հանդէս ուր Մեյեկէ ինքն իսկ հրատարակեց բազմաթիւ յօդուածներ եւ որ դժբաղդարար դոյութիւն ունենալէ զադրեցաւ իրեն տրուած նիւթական խրատոյսին անբաւականութեան հետեւանալով :

1931ին, Մեյեկէ, Արեւելք ճամբորդելու զայցած, քանի մը շաբաթ Պոլիս կ'անցընէր, եւ

Ղալաթիոյ Հայ Կեդրոնական վարժարանը այցելելով, համախմբուած աշակերտներուն եւ ուսուցիչներուն առջեւ՝ հայ ցեղի մշակութային կարողութեանց ներքոյ կ'ընէր, յիշատակելով մէկ քանին այն մեծ դէմքերէն որ ելած են այդ դպրոցէն, ինչպէս Մանուէլեան մը, Էնթիթիլի Փասթէօրի զիտունը՝ իր հիւսուածարանական կարեւոր աշխատութիւններով հանրածանօթ, կամ ինչպէս Աճառեան մը, հայ անուանի լեզուագէտը, որ Պոլսոյ այդ դպրոցին մէջ իր երկրորդական երթութեան շրջանն աւարտելէ յետոյ՝ եկաւ Փարիզ Բարձր Ուսմանց Վարժարանի լեզուաբանութեան դասընթացքին հետեւելու եւ Մեյեկէի լաւագոյն աշակերտներէն մին հանդիսացաւ : Մեյեկէ մասնաւոր սէր մը ունէր Աճառեանի համար, որուն աշխատութիւնները բարձրօրէն կը գնահատէր : Եւ իր կեանքի վերջին տարիներուն, հակառակ անդորմ հիւանդութեան մը որ եկաւ իր զիտունի հոյակապ գործունէութիւնը խանդարել, ան նուիրեց ինչ ուժ որ իր վրայ կը մնար, իր մէկ ուրիշ պատուական աշակերտին՝ ներհուն հայագէտ Արթայ Լուի Մարիէսի՝ օգնութեամբ, Ֆրանսերէն ամփոփում մը շարադրելու Աճառեանի հայ լեզուի Արժատական Բաւարանին, այդ եօթը հատորով կոթողական գործին զոր Աճառեան վերջին 7-8 տարիներու ընթացքին ի լոյս ընծայեց Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանի մէջ : Ու վերջին էջը, որ Մեյեկէի ձեռքէն ելաւ ու հրատարակուեցաւ, այն սրտաշարժ պատգամը եղաւ զոր ան հայ ժողովուրդին ուղղեց Աստուածաշունչի հայ թարգմանութեան հազարհինգ շարիւրամեակին առթիւ որ տարի մը առաջ տօնուեցաւ Սուրբ Գրիգորի մեծ ամփոթատրին մէջ :

Ահա այսպէս էր մեր մշակոյթի եւ մեր դատի այդ մեծ բարեկամը, զոր մեր ժողովուրդը անցեալ տարի ցաւն ունեցաւ կորսնցնելու : Անոր գործն ու դէմքը պիտի մնան միշտ կենդանի, եւ զորովագին ակնածութեամբ մը պաշարուած, մտքին ու սրտին մէջ ներկայ բոլոր հայերուն եւ մեր այն բոլոր սերունդներուն որ մեզմէ յետոյ պիտի գան :

*

ՀԱՌԻ ՀԱՅՐ ԼՈՒԻ ՄԱՐԻԷՍԻ

LE SENS QU'AVAIT
ANTOINE MEILLET
DE L'ARMÉNIEN CLASSIQUE

Antoine Meillet n'était pas seulement linguiste, — « le Saint Thomas de la Linguistique », rapprochement qui plaisait au philosophe qu'il était : « Je me sens parent, reconnaissait-il, des esprits du XIIIe siècle » — Antoine Meillet était encore philologue, « polyphilologue » comme a dit M. Cuny, et il était souverainement humaniste.

Ce qui fait qu'un livre comme l'*Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, ou comme l'*Esquisse d'une histoire de la langue latine*, est en même temps un acquêt pour la science, *klêma es aei*, et une œuvre d'art, *a thing of beauty... a joy for ever*, c'est que l'auteur était à la fois un linguiste hors de pair, intellectualiste autant que réaliste, un philologue laborieux mais doublé d'un historien, et simplement un helléniste, un latiniste : il avait le sens du grec et du latin. Que ses auditeurs se souviennent. Nous sommes au Collège, en cette Salle 4 qu'il aimait pour son grand tableau noir en ardoise naturelle : « On y pourrait, disait-il, écrire tout un chant d'Homère ! ». De sa fine écriture il vient d'y jeter rapidement ou quelques vers d'Homère, d'Eschyle, de Virgile ou une phrase de Lysias, de Cicéron. Toujours debout, il a pris un léger recul et de plein saut il traduit. Quel émerveillement et quelle joie ! Il voit et il nous fait voir ! Dans sa transposition française il a su nous rendre sensibles les ressources propres dont dispose le grec ou le latin dans l'expression de la pensée humaine. Comme du latin et du grec, il avait le sens du védique, de l'iranien, du slave, du germanique, du celtique, de toutes les langues qu'il possédait, mais, grec et latin mis à part, c'est bien je crois de l'arménien classique qu'il a eu le sens le plus affiné.

Avec des dons uniques il abordait l'étude de cette langue à une heure décisive et il y goûtait en sa prime jeunesse. Hubschmann venait de rendre à l'arménien, parmi les langues indo-euro-

péennes, sa place. L'article sensationnel qui détachait définitivement l'arménien du groupe indo-iranien auquel on le rattachait à tort jusque-là, pour en faire ce qu'il est : une langue isolée, est de 1875, son *Etymologie arménienne*, des années 1895-1897. Or dès 1890-1891, après avoir appris de Carrière le rudiment, Antoine Meillet, à vingt-quatre ans, est à l'Ecole des Mekhitharistes, à Vienne, puis à Tiflis, à Etchmiadzin, où il prend contact avec les Arméniens et la terre d'Arménie. Un de ses amis qui l'a le mieux apprécié, M. William Marçais, pour faire sentir à quel point Antoine Meillet était Français, disait de lui « qu'il avait de la terre de France sous ses souliers ». Je crois, qu'avec de la terre de France, Antoine Meillet a, toute sa vie, gardé aussi de la terre d'Arménie sous ses souliers. La reconnaissance sympathique qu'il prit en ce premier contact de tout ce qui est, ou fut, Arménie ou Arménien, est singulière. Sa correspondance à cette date en a conservé les traces qui mériteraient d'être relevées. Pour l'ouverture d'esprit, le don d'observation, la maturité, la pénétration, Antoine Meillet y est déjà à vingt-quatre ans ce qu'il sera à soixante-quatre ans; et telles de ses lettres que, du Caucase, en 1891, il écrivait à sa cousine sur l'Arménie, m'ont rappelé une longue lettre que de New-York, en 1930, il m'écrivait sur l'Amérique.

Pour ce qui regarde la langue et la littérature, il aimait à reconnaître tout ce que les Arméniens et lui-même devaient aux Mekhitharistes de Venise et de Vienne. Quand il parlait de Zohrab, ou de la triade qui présida à la création de l'*Haykazian*, le Dictionnaire des Dictionnaires, des trois Pères Avétikian, Surmélian, Avkérian, il vous communiquait l'estime intelligente et l'admiration, qu'il nourrissait, en fils, pour cette Renaissance arménienne. Et en mars 1934, en cette Fête de Sèvres qu'il présidait, lui-même a dit toute la joie que lui causait sa réception en cette Académie de Saint-Lazare.

Il mesurait, et il étendit, la portée de l'œuvre de Vienne qui va d'un Joseph Katerdjian au P. Nersès Akinian, en passant par un Aydenian et un Dachian. Il a eu sa part — et quelle part ! —

dans ce mouvement qu'on a appelé justement la Renaissance de l'arménien classique. Il estimait — pour ce qu'elle est en réalité : une mine d'or, et il l'exploitait — la grammaire de Bagratouni, mais la dédicace qui demeure en tête de son *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* dit l'estime spéciale, et ensemble la vénération, qu'il avait pour le savant Abbé Mgr. Arsène Aydenian.

Dans l'Avant-Propos, daté du 31 juillet 1902, on sent combien vivement lui-même ressentait, avec tous, la perte que venait de faire dix jours plus tôt, le 21 juillet, en la personne du grand Archevêque, la linguistique arménienne et l'on y sent aussi quelle reconnaissance personnelle il devait garder au Père Dachian.

En novembre 1931 j'étais moi-même à Vienne. Le Père Dachian vivait encore. A Vienne aussi on gardait le souvenir du jeune homme devenu depuis le Maître que l'on sait. Et le Père me rappelait, — sans y souligner la malice qui donne au mot sa pointe toute arménienne, vu la difficulté que nous avons nous autres à prononcer correctement un $gh = q$, — le surnom que les Pères du Couvent donnaient en 1890 à Antoine Meillet, âgé de vingt-quatre ans, mais déjà comme il le fut toute sa vie, tendu en avant : « *Vaghvaghaki* » վաղվաղակի - « Vite, vite ».

« Vite, vite ! », en six semaines — on a dit trois, — mais je tiens le chiffre six de la bouche même de mon Maître et il est déjà assez prestigieux — « vite, vite », et pour répondre à la demande de ce même Père Dachian, il composa et rédigea cette *Esquisse* qui est le premier exposé systématique de la grammaire comparée de l'arménien. Comme un frêle anneau d'argent, le « petit livre » tient déjà dans le cercle étroit de sa première édition tout l'arménisme enclos. L'année dernière j'avouais un jour à mon Maître, que ce « petit livre », lorsque, novice, je l'avais pour la première fois regardé, m'avait un peu fait figure de « livre scellé ». L'aveu le fit sourire et lui fit plaisir. Car il savait que ce n'est qu'au prix d'une lecture répétée, et à des yeux progressivement dessillés, que ce « petit livre » s'ouvre. Mais,

quand il s'ouvre, quelle puissance et quel art se révèlent en ce « *Discours sur l'arménien* », comme l'eussent appelé les esprits du XVIIe siècle auxquels Antoine Meillet était aussi apparenté. Dans la rédaction de la première édition (1902) on sent, à quelques superlatifs, le frémissement de la sensibilité et comme l'émerveillement du jeune comparatiste en face de cette langue à la fois forte et fine, originale entre toutes, qu'il découvre avec des yeux perçants, վաղվաղակ, et dont il fixe les traits dans une pochade géniale. Il était trop artiste pour aller, dans la seconde édition, qui est d'hier (1936), lui ôter ce caractère d'esquisse. Elle n'en est pas moins à jour et témoigne que cet esprit a gardé jusqu'au bout sa maîtrise. Je me souviens. Nous venons de lire ensemble un paragraphe de 1902, qui, en 1936, appelle un remaniement. Il s'est tu et tient les yeux fermés. Son silence se prolonge. La fatigue le ferait-elle somnoler ? Oh que non pas ! Il se recueille et à nouveau il parle, rapidement — *vaghvaghaki* վաղվաղակի — il dicte. En une rédaction nouvelle, gardant toujours même concision et même élégance, le paragraphe sort, et la doctrine y apparaît avec la précision et la portée que lui a données la recherche au cours de trente-quatre ans. Mais de cette seconde édition les superlatifs ont disparu. Le moindre ébranlement émotif risque de faire trembler le dard de l'intelligence pointé sur la réalité qu'Antoine Meillet se propose d'atteindre : l'arménien en son essence, comme en sa genèse et en son devenir historiques. Et ce renoncement assure à la pénétration, sa rectitude, à la saisie intellectuelle, sa victoire, à la réussite, sa beauté, au « petit livre », sa pérennité.

Un autre « petit livre » demeure à côté de l'*Esquisse* : c'est l'*Altarmenisches Elementarbuch*. Une demande encore, venue cette fois du Professeur W. Streitberg, en a provoqué la composition (1912). Ici, apparemment, plus de comparaison. L'arménien classique y est simplement décrit. Mais il est décrit du dedans. C'est bien la comparaison qui a introduit le linguiste au cœur de la langue et qui donne à cette grammaire, en toutes ses parties, une orientation si juste ; mais la

distinction de l'honnête homme aussi bien que la coquetterie de l'artiste en ont banni toute terminologie comparative et l'on n'y entend que l'humaniste qui uniment vous initie à une langue belle et dont il a comme le sens inné. Il faut avoir soi-même pratiqué cette grammaire, pour l'avoir enseignée, avoir vu de ses yeux comme elle entre droitement dans les têtes bien faites, avoir constaté les joies d'esprit qu'elle procure, vu s'éveiller, sous sa vertu, chez les auditeurs, et le sens de l'arménien, et jusqu'à des vocations d'arménistes, pour savoir — les anglais diraient pour *réaliser* — ce que sont en leur densité élégante, en leur brièveté évocatrice, ces cent quarante-trois pages d'allemand, qui se présentent à nous avec modestie, pour ce qu'elles sont : un *livre élémentaire*. *Elémentaire*, soit : il faut bien, en tout, commencer par les éléments, mais *livre* conçu et rédigé par un Maître de génie et artiste.

Ces deux « petits livres » sont pour ainsi dire au présent de l'arménisme et ils en commandent à la fois le passé et l'avenir. Ils ont référence à tous les travaux de valeur concernant l'arménien ; travaux antécédents qu'ils utilisent, travaux conséquents qu'ils préparent ; référence aux travaux du Maître lui-même : notes, articles, monographies qui s'échelonnent sur quarante-quatre années, principalement dans les *Mémoires* et le *Bulletin* de la Société de linguistique, dans la *Revue des Etudes arméniennes* et, ailleurs ; référence aux travaux des arménistes de tous pays et de toutes langues. Ces deux « petits livres » sont comme les deux ailes d'une centrale minuscule, mais d'une architecture exquise, où aboutissent et d'où repartent tous les fils.

Comparaison, philologie : paléographie et transmission des textes, en toutes ces disciplines exactes Antoine Meillet se joue. De tous ces métiers il a fait l'apprentissage, dans presque tous, comme l'Aspirant au Moyen-Age, il a fait son « chef d'œuvre » et, à l'ouvrage, le sens qu'il a du réel et du beau va croissant. Toutes les sciences l'aident à se faire lui-même et à donner aux autres un sentiment juste de ce qu'est l'arménien en sa matière ouvrable, je veux dire en son système pho-

nique, sa grammaire, son vocabulaire, et dans la facture qu'y imprime, comme en un or ductile, le génie personnel des ouvriers, des écrivains qui l'ont maniée et façonnée, je veux dire en son style.

C'est une suite de leçons qu'il faudrait ici et illustrées par des textes arméniens dûment choisis. Je ne pourrai que faire entrevoir l'activité créatrice et initiatrice d'un seul Meillet en ces ordres divers. Le difficile pour en parler est de se dégager d'une sorte de ligature des sens. Rien que pour l'arménien l'œuvre d'un Meillet est si grande et si féconde qu'à la regarder elle vous inhibe. Je serai amené à citer à côté de son nom d'autres noms, car la sève qui affluait et montait en ce fût si puissamment enraciné a poussé et pousse toujours des branches et des fleurs, et c'est en pleine frondaison et pleine efflorescence que je voudrais essayer de faire apparaître l'arbre.

En musicien qu'il était, ce linguiste a été sa vie durant hanté par les sons de l'arménien. Il en a donné la théorie, fait admirer la notation dans l'alphabet plus merveilleux encore que l'alphabet slave. Il en fait valoir le système d'occlusives et de mi-occlusives, si au complet et si étrangement semblable au système géorgien. Il en a analysé les phénomènes les plus délicats, mouillures de vélaires, variétés d'*l*, timbres d'anciennes sonantes voyelles. En février 1932 il découvrait l'importance qu'ont en arménien, et pour le système indo-européen et pour l'étymologie, les sourdes aspirées. Sur la nature de l'accent arménien, dans la seconde édition de son *Esquisse* il s'est sciemment et volontairement tu, mais il en a connu tous les effets qui y sont actuellement reconnaissables. Entre autres, ces alternances, dues à l'accent, et qui au sein d'une même déclinaison ou conjugaison, dans la composition ou la dérivation, diversifient si étrangement un mot d'une forme à l'autre, sont désormais par lui si lumineusement présentées que le débutant en comprend d'emblée le mécanisme et qu'il est du premier coup tout à la joie de le voir, à chaque instant et à point nommé, fonctionner dans la langue qu'il apprend.

Même présentation artistique, scientifique et pédagogique à la fois, pour la grammaire. Ici, à

l'*Esquisse* et à l'*Altarmenisches Elementarbuch* il faut joindre ses *Recherches sur la syntaxe comparée de l'arménien*, cent quarante pages fractionnées dans les *Mémoires de la Société de linguistique*, mais qui mériteraient d'être réunies pour former un troisième « petit livre ». Dans cette présentation de la grammaire, l'étude de l'emploi va perpétuellement de pair avec l'étude de la forme. Comme un horloger, il vous montre les rouages délicats et ajustés, puis tout aussitôt l'appareil en mouvement où roues dentées et pignons s'engrènent à ravir, tant les axes y tournent avec précision sur leurs coussinets de rubis.

Prenons l'étude des démonstratifs. Les huit ou dix séries, chacune de trois formes différenciées, par les caractéristiques *s d n*, vous sont présentées dans un tableau, telles des perles en un écrin, et leurs valeurs, vivantes et contrastées, dans des rivières d'exemples. Ce système, l'arménien l'a, il est vrai, en certains éléments, hérité de l'indo-européen, mais il l'a enrichi et marqué de son originalité. Personne à mon avis n'a fait voir et sentir mieux que Meillet et la valeur expressive et la finesse que ces démonstratifs donnent à la langue dans la description d'une scène, dans le dialogue surtout, et jusque dans un exposé philosophique. Ces articles postposés jouent dans une discussion des plus subtiles d'Ezrik, sur un sujet des plus abstraits : la participation des formes accidentelles. Si j'ai, comme je le crois, correctement interprété cette page de philosophie, je le dois simplement à mon Maître en linguistique.

Puisque j'ai prononcé le mot de philosophie, comment ne pas évoquer ici sa classification des verbes arméniens, dont le principe s'énonce avec la netteté d'une thèse de cette scolastique que Meillet prisait et la brièveté élégante d'une formule mathématique : prévisibilité réciproque des deux thèmes. Ici, je le sais, nous sommes en face d'un cas d'espèce : le genre supérieur est indo-européen, et le principe s'applique à d'autres langues, au slave par exemple, si bien que c'est au cours de slave de Meillet en même temps que dans ses

grammaires arméniennes que j'en ai eu la révélation. Mais c'est justement la généralité du principe dans l'application qu'en fait Meillet à l'arménien, qui donne à la classification son intellectuelle et artistique beauté, et du même coup sa valeur pédagogique. Sept pages de l'*Altarmenisches Elementarbuch* et tout apparaît régulier : une poignée à peine de verbes anomaux échappe à cette saisie prestigieuse. Ici encore combien d'élèves ont admiré le Maître et l'ont béni !

Cette pénétration spéculative qui lui fait discerner le genre dans l'espèce et l'aide à éclairer l'une par l'autre, s'affirme plus encore dans son étude sur les règles d'accord de l'adjectif, où elle l'aide à remonter jusqu'à la cause. Ces règles sont multiples et fuyantes. Aussi les faits sont-ils par lui exposés avec l'ampleur et la rigueur requises : voilà le philologue et l'humaniste tout ensemble. Mais l'explication historique qui est donnée de ces faits atteint jusqu'à la raison *quia* et même *propter quid* de ce phénomène dont l'évolution complexe couvre des siècles : « c'est du nominatif accusatif qu'est partie la tendance à laisser invariable l'adjectif » : voilà l'intellectualiste, historien et philosophe à la fois.

C'est cette connaissance par les causes qui lui a permis d'expliquer ce qu'a de paradoxal l'arménien en son développement, ce que j'ai proposé d'appeler « l'extrémisme arménien ». L'arménien en effet est à la fois la langue qui a conservé du type indo-européen les archaïsmes les plus singuliers — qu'on se rappelle la triple alternance vocalique conservée par l'arménien seul dans la flexion des substantifs thèmes en *-n* : *միանձն* — et la langue qui a le plus bousculé ce type : *դարձալ*, une forme nominale bâtie sur un thème d'aoriste. Exposée par Meillet, l'histoire séculaire de la déclinaison arménienne apparaît dans un raccourci saisissant. Une langue qui à la fois démolit et conserve, en l'aménageant, la vieille bâtisse. Une langue dont l'accent va à amputer les désinences de l'indo-européen, au point que tel génitif : *միանձնի*, par exemple, n'y est

plus qu'un thème sans désinence, « un moignon sans main », disait Meillet, et qui pourtant, en les différenciant entre eux, à sa manière, a conservé jusqu'à aujourd'hui sept cas sur huit de la déclinaison indo-européenne. Un de ces cas, l'ablatif, — Meillet l'a montré —, a même repris, et à lui seul sans préposition, dans l'arménien moderne, des valeurs tout indo-européennes qu'il avait perdues momentanément dans l'arménien ancien. Dans l'arménien moderne il est vrai, et Meillet encore l'a fait voir, les finales usuelles ont pris figure de mots auxiliaires et la phrase moderne, en face de l'ancienne est de ce fait toute retournée, comme à l'envers. J'en avais eu la sensation quand, après avoir fait, avec M. Macler, l'apprentissage de l'arménien classique, j'abordais le moderne : j'en eus l'explication par la cause dans l'enseignement de Meillet.

D'un outil grammatical aussi « *sui generis* » qu'est un verbe arménien il est arrivé à démontrer les pièces et à en faire comprendre le fonctionnement, à faire voir les effets qu'en tire un écrivain intelligent, exégète théologien ou simplement artiste.

Pour ce qui concerne le mode, entre tant d'autres aperceptions fines et neuves, il a senti sous les formes élargies du subjonctif arménien les vieilles valeurs sémantiques de l'optatif indo-européen. Mis sur la piste par le flair divinatoire de mon Maître, j'ai proposé de voir dans le subjonctif arménien, comme il est dans certains subjonctifs latins, jusqu'au suffixe même de l'optatif indo-européen. Mais cette explication morphologique n'a pris toute sa probabilité, que du jour — et il n'est pas lointain, c'était en 1935 — où il eût projeté sur elle comme un pinceau de lumière et fait voir qu'il faut sans doute admettre que dans l'aoriste arménien interviennent des restes d'aoristes athématiques. Si donc, comme sur la formation de l'aoriste indicatif en *-lung*, sur celle aussi des subjonctifs en *-g*, — sur « tout un pan de la conjugaison arménienne », disait mon maître, — j'ai réussi à jeter quelque lumière, je ne l'ai fait que grâce à une lumière empruntée,

à peu près comme une lune pauvre avec la lumière du soleil.

Pour l'aspect du verbe arménien, tant les valeurs y sont délicates, Meillet, tout Meillet qu'il était, s'est repris à deux fois avant de définir exactement en eux-mêmes et dans leur opposition les deux premiers : indéterminé ou duratif, et déterminé, et il avait justement, mais sobrement, marqué seulement la valeur du troisième dans le parfait composé. Poussant plus avant la recherche, un de ses tout derniers élèves, le Père Stanislas Lyonnet, a démontré que sous cette forme composée, création nouvelle, le parfait arménien conservait une catégorie archaïque, si archaïque qu'on n'en trouve l'équivalent que dans le grec homérique. Il a, de plus, fait voir que le traducteur arménien de l'Évangile, grâce à l'emploi alterné soit de son aoriste soit de son parfait, en face d'un seul et même parfait grec, savait dégager de la forme grecque moins précise, des valeurs de sens intéressant des points de théologie fort relevée, comme la connaissance que le Fils a du Père, ou la conscience lumineuse que Jésus avait de la toute-puissance à lui donnée par le Père, à telles enseignes que la traduction arménienne devance les commentaires d'un Père Lagrange ou d'un Père Huby. Est-ce pas assez joli ! Et le P. Lyonnet le reconnaît aussi : s'il a atteint des résultats aussi significatifs, c'est en marchant dans la lumière de Meillet.

Combien de valeurs, et spécifiquement arméniennes, un verbe met, par sa présence dans une phrase, Meillet l'a fait voir ; combien il en laisse, absent de forme, non de vertu, il l'a fait voir aussi. Ceci encore a tout l'air d'un paradoxe et c'est pourtant la vérité. A la Société de Linguistique, M. Vendryes a rappelé que la notion de phrase nominale était proprement une des innombrables découvertes de Meillet. Cette notion a éclairé la syntaxe de toutes les langues, indo-européennes et autres. Et pour l'arménien elle a eu la chance d'être mise au point par Meillet lui-même. Jointe à ses études sur le groupe des mots, sur l'aspect, sur le mode, sur la valeur originelle des conjonctions, d'un *Լթի* par exemple, la théorie de

la phrase nominale donne pour ainsi dire la clé de la phrase arménienne. On sait dès lors, d'une phrase, simultanément, décomposer l'allure, et se laisser emporter, au double rythme de l'idée et de la forme, comme tout en analysant une phrase de Beethoven on s'abandonne au plaisir simple de l'audition. Meillet notamment a fait voir ce qu'avait entrevu Aydenian, que ce qu'on appelle improprement un participe apposé ou un génitif absolu, est en réalité une courte phrase sans verbe, et que dans une suite composée en apparence de deux propositions dont la première contient un participe avec sujet logique au génitif, et la seconde contient un verbe à une forme personnelle, verbe dont le sujet est le même que celui exprimé par le génitif antécédent, il n'y a pas période à éléments subordonnés, ni coordonnés, mais deux courtes phrases juxtaposées, la première nominale, la seconde verbale, mettant successivement leur touche propre dans l'expression de la pensée. Si un de ses derniers élèves encore, un Roumain cette fois, M. Banatzeanu, a pu constater que l'arménien avait « le souffle verbal plus court que ne l'a le grec », que, au cours de la phrase, l'arménien reprend plus souvent haleine que le grec, si moi-même j'ai pu suggérer comment ayant à rendre une même scène, le grec la peint par touches larges et continues, l'arménien, par touches fines et pointillées, si j'ai pu parler de morcelage arménien, si j'ai pu dire que la phrase arménienne, quand elle se sert d'aoristes, et aussi bien du participe aoriste, que de l'indicatif et du subjonctif aoriste, procède par une suite de changements à vue comme on procède dans certaines projections lumineuses, et que ces vues n'apparaissent fondues, c'est-à-dire faussées, que si on les regarde avec des verres d'autres langues, c'est que Meillet nous avait fait voir et appris à voir, à regarder sans lunettes déformantes, à l'œil nu, mais avec des yeux arméniens.

C'est avec ces yeux-là qu'il lisait et apprenait à lire les textes et à y sentir, à y apprécier toute la diversité des styles. C'est dans la lumière de Meillet linguiste et styliste que son collègue et son ami, qui aime à se dire son élève, M. Macler, a

démontré d'une façon décisive que la version arménienne des Evangiles a été faite sur un modèle grec, comme c'est à la lumière de Meillet philologue éditeur qu'il a le premier discerné les attaches que l'arménien a avec le type grec Koridethi, et c'est à la lumière conjugée de Meillet et de Macler, que le P. Lyonnet a montré le caractère « césaréen » du texte grec qui est sous la version arménienne et dont elle est peut-être le plus précieux témoin.

Dans un mémoire du Journal Asiatique (1911) Meillet a non seulement rendu aux grands philologues arméniens et arménistes d'Etchmiadzin Galust Ter-Mkrtchian, Malkhasian, Kanayantz, l'hommage que méritaient leurs premières éditions critiques de Lazare de Pharbe (1904), d'Agathange (1909), suivies en 1913 de l'édition de Moïse de Khoren par Abeghian et Harouthiounian, mais grâce au sens qu'il avait à la fois de l'arménien et du grec, il a fait voir — et avec quelle clarté pénétrante ! — tout le parti qu'un éditeur pouvait, pour l'établissement du texte d'Agathange, tirer de la comparaison de l'original arménien avec la version grecque. Et, du coup, confirmant et approfondissant ce qu'avait déjà dit sur le sujet le P. Karékin Zarbhanalian, Meillet a fait faire à cette question Agathange un pas en avant.

En connaissance de cause, de la traduction arménienne des Evangiles il a loué la fidélité scrupuleuse et exalté la beauté. Il admirait la version slave, mais il mettait au dessus l'arménienne. En connaisseur il appréciait de Fauste de Byzance le goût de terroir. Chez Eznik il reconnaissait le don qu'il a, quand le sujet les appelle, d'ordonner et de dérouler des périodes qui nonobstant une certaine exubérance asiatique pourraient rivaliser avec des périodes d'Isocrate, mais chez Eznik il était, et à juste titre, surtout frappé « du caractère spontané, presque populaire » qu'y prend souvent le style; « ligne brisée, liberté d'allure » de la phrase parlée; « tours brefs, ramassés » de la conversation. Et quand cette conversation, comme dans la passe philosophique engagée par Eznik contre Marcion, s'exaspère et devient agressive,

c'est avec une satisfaction d'esprit dans l'intelligence et tout ensemble un frisson d'admiration dans le dos qu'on entend sonner dans la lame, tinter dans la coquille, l'acier trempé de cette rude et souple épée qu'est l'arménien classique.

Même quand il ne fait que traduire, un Arménien, — tant sont grandes dans sa langue les virtualités et dans son génie la virtuosité, — arrive, tout en rendant exactement la pensée, le fond, à transposer en son style arménien certaines qualités de forme spécifiques au modèle, que ce modèle soit grec ou syriaque. Deux caractères spécifient entre autres le grec de Chrysostome : une invention verbale prodigieuse et une familiarité de bon ton, mais endiablée. Eh bien, le traducteur arménien, grâce aux richesses inépuisables de son vocabulaire, enfonce, si l'on peut dire, la prodigieuse invention verbale de Chrysostome, et, pour la familiarité, tout en gardant lui aussi le bon ton, il est, mais à l'arménienne, plus endiablé que le grec. Ephrem le Syrien est exégète et poète. Il écrit en prose et en vers. Eh bien, ce qu'a de mâle la prose syriaque d'Ephrem, le traducteur l'a senti et fait passer en son arménien. Et pour les vers il en rend, en arménien, non seulement, par la répétition voulue des mêmes mots, les rimes qui accrochent l'une à l'autre les strophes d'un poème, mais encore jusqu'au parallélisme des stiques et, transposé à l'arménienne, jusqu'au rythme !

Meillet voyait et sentait tout cela et il nous a appris à le voir et à le sentir. Bien mieux, dans un de ses raccourcis dont il avait le secret, de même qu'en sa petite *Esquisse*, il a su enclore tout l'arménisme, il a su de même, en sa mince *Chrestomathie*, vingt pages de l'*Altarmenisches Elementarbuch*, enclore comme la recette de l'initiation à l'arménien classique. Quelques chapitres de l'Évangile, mais où fourmillent, parce que c'est lui qui les a choisis, toutes les caractéristiques de langue et de style. Puis une page d'Eznik, la seule peut-être de tout le traité qui puisse, au degré où en est l'élève, l'introduire dès ce moment en cette Sainte Chapelle de la littérature arménienne, et enfin un fragment de cette épopée arménienne où

Archak et Chapouh, puis Vasak et Chapouh, dans un dialogue, engagent le fer, et où éclate, entre autres, cette fière apostrophe d'Archak à Chapouh :

« Oui, maintenant, vous, les esclaves, — ce coussin royal qui est à nous, nous vos maîtres, vous l'occupez ; mais point ne céderai ! que cette place où vous êtes, alors qu'elle est la nôtre, à nous et une bonne fois ne revienne ! ».

Զի այժմիկ ձեր ծառայից զմեր տերանց ձերոց զբարձ կարեալ է . բայց ոչ թողից, եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեացէ :

Je gagerais que c'est uniquement pour cette courte phrase, pour les *z - շ* — qui y organisent si merveilleusement les groupes de mots, pour ce *-d շ*, cet article, qui à lui seul dresse face à face les deux Rois, pour cette opposition de parfait et d'aoriste, pour ces tours ramassés, heurtés, que Meillet a choisi tout le morceau. Comme aux mains d'Eznik, aux mains de Fauste il entendait sonner l'acier de la langue. Et il sentait aussi de l'apostrophe toute la fierté. A l'unisson d'Archak, Meillet vibrait, parce que, comme Archak dans la tente de Chapouh, Meillet avait, lui aussi, sous ses pieds, de la terre d'Arménie.

J'ai dit ce que Meillet a fait pour la grammaire et pour le style, je dirai brièvement en terminant ce qu'il a fait et voulait faire pour le vocabulaire. Car l'on n'a pas pleinement le sens de l'arménien si l'on n'a pas la connaissance de son vocabulaire. La richesse du vocabulaire arménien déconcerte de longues années durant l'étudiant et sa complexité est telle qu'elle a tenu aveugles les savants jusqu'en 1875. Enfin Hubschmann vint ! Et puis vinrent Meillet et Adjarian ! Car ici l'effort et la réussite de Meillet va de pair avec l'effort et la réussite gigantesque d'Adjarian. Akinian l'a dit et le mot est simplement juste :

Հսկայական գործի մը առջեւ կը գտնուիմ...

« C'est en présence d'une œuvre gigantesque que je me trouve... ». Or le géant a proclamé ce qu'il devait à son Maître et le Maître a dit combien il était fier de l'élève. Ici encore, c'est à la lumière de Meillet qu'a marché un Adjarian, Adjarian lui-même le répète à chaque instant : «*ուղիդ մեկնեց*

Meillet », « Meillet a donné la vraie explication », et le Dictionnaire étymologique en sept volumes, le monument aux sept ailes cyclopéennes, est lui aussi relié à l'*Esquisse* et à l'*Altarmenisches Elementarbuch*, à cette centrale aux deux ailes minuscules, tant il est vrai qu'elle commande tout l'arménisme ! Etymologie, caractère des emprunts, influences des civilisations diverses qui ont laissé dans les mots leurs traces, tout y est traité avec le sens linguistique et philologique de Meillet et selon la méthode historique de Meillet. Quelle fortune pour la langue et la Nation arménienne que la conjonction, en cette œuvre, de ces deux esprits ! Meillet prisait si fort la valeur de ce dictionnaire qu'il voulait en donner une adaptation française. Il avait mis la main à cette adaptation avec l'entrain, presque la fougue de sa jeunesse *vaghvaghaki, վաղվաղակի*, mais il allait entrer dans le repos. Coïncidence touchante et comme prophétique, la dernière étymologie arménienne qu'il ait découverte et qui l'ait vraiment satisfait, est celle qu'il donna du verbe arménien *hangtchim* - *հանդչիմ*, « je me repose ». Il y montrait que la racine y est la même que celle du latin *requiem*.

Et voilà que désormais le participe de ce verbe, *hangoutzial* - *հանդուցեալ*, « entré dans le repos », précédera, douloureusement pour nous, son grand nom; mais il évoque là, et pour notre consolation, avec le repos, la vision et la béatitude éternelle dont lui jouit : *requiem aeternam... et lux perpetua...*

Oui, Maître admiré et aimé, vous êtes entré dans le repos, mais vous vivez, et présent à nous-mêmes plus que nous ne saurions dire, vous continuez à nous faire voir et plus loin et plus haut.

« Voir et faire voir », ce fut, je le sais, vous me l'avez dit, la joie de votre vie ici-bas.

« Voir et faire voir », c'est maintenant en la vie éternelle votre joie : *Deus lux est !*

Puissions-nous être tous jusque-là vos disciples, et avec vous *praesentes, semper assistentes, manifestissimam aspiciere veritatem !*

*

ՀԱՌՒ Մ · Ս · ԳԱԻԻԹ - ԲԷԳԻ

Տիկիներ եւ Պարոններ,

Մի ժամանակ խոր յուզումով մը եւ մեծ մխիթարութեամբ մըն է որ խօսք կ'առնեմ այս հանդիսաւոր ցոյցին մէջ, որ նուիրուած է իմ մեծախառ եւ անմոռանալի վարպետիս, Անթուան Մեյլէի, յիշատակին :

Յուզում՝ որովհետեւ այս հանդէսը աչքերուս առջեւ կը ներկայացնէ քառասուն տարուան հաճելի յիշատակներու յետահայեաց պատկեր մը, որ զիս անհունապէս տակնուվրայ կ'ընէ :

Մխիթարութիւն՝ որովհետեւ այս հանդիսաւորութիւնը, առիթը կուտայ ինձ, անդամ մը եւս ճշելու այն խոր ցաւը զոր զգացի՝ մահուան լուրն առնելով սիրելի վարպետիս, որուն համար անվերապահ սքանչացում մը եւ անեղծելի երախտագիտութիւն մ'ունէի :

Հինգ տարիէ ի վեր էր որ երիտասարդ դասաւանդը (maître de conférences) Անթուան Մեյլէ, յաջորդելով իր վարպետին՝ Ֆերտինանտը Սօսիւրի, Բաղդատակաւ Քերականուքիւն կ'աւանդէր Պատմութեան եւ Բանասիրութեան Բարձր Ուսմանց Դպրոցին մէջ (Ecole des Hautes Etudes d'Histoire et de Philologie), երբ իր նախկին վարպետները՝ Միշէլ Պրէալ, Սիլվէն Լէվի եւ մանաւանդ Ճէյմս Տարմըթթէր, որոնց դասերուն սկսեր էի հետեւիլ, Մեյլէի ուսուցումին եւ մեթոտին գովեստն ընելով ու անոր համար գիտական խիստ փայլուն ազդեցիկ մը նախատեսելով, ջերմապէս զիս յորդորեցին անոր դասերուն հետեւիլ : Եւ ահա այսպէս մեծ բաղդատութիւնն ունեցայ Մեյլէի առաջին կանոնաւոր հայ աշակերտն ըլլալու : Դիշ յետոյ ուրիշ Հայեր, ընդ որս Աճառեան եւ Մաքսուտեան, անոր աշակերտներն եղան : Զեմ կրրնար թուել անոր հայ ազատ ունկնդիրները որոնք յետոյ բնական բազմաթիւ եղան :

×

Եթէ քիչ մ'աւելի երկար ժամանակ տրուած ըլլար ինձ, ես կրնայի ձեր ներկայութեան վերջիշէ կարգ մը յիշատակներ Մեյլէի ուսուցչութեան առաջին տարիներէն, որոնք զուգա-

դիպեցան իմ ուսանողութեան առաջին տարիներուս հետ: Այդ յիշատակները ձեզ կը նկարագրէին մարդը որ կ'սպրէր միայն գիտութեան համար: Պիղիքական կազմով բաւական տկար, բայց օժտուած վերին աստիճանի հուժկու եւ բնդարձակ ուղեղով մը, Մեյեէ ինքզինք նուիրած էր ամբողջովին մտաւոր աշխատանքին:

Ուտել, խմել, քնանալ, հանգստանալ, զրուարճանալ, զանցառելի եւ նոյն իսկ արհամարհելի բաներ էին անոր համար:

Այս աշխատանքի ծայրայեղ, սպառիչ կեանքը, մշտական մտահոգութեան առարկան էր զինքը շրջապատողներուն՝ իր հայրը, քոյրը՝ սքանչելի դաշնակահարուհի, իր պառաւ ստրնտուն որ մօր տեղ կը բռնէր իրեն, կը տուայտէին ատոր համար: Ես այս բանին ակնատես եւ ականջալուր վկան եղայ զէնտերէն լեզուի դասերուն առթիւ: Այդ լեզուին համար մէկհատիկ աշակերտն ըլլալով, ամբողջ երեք տարի, ամէն ուրբաթ օր, 24 Պուլվար Սէն-Միշէլ կ'երթայի, ուր կը բնակէր Վարպետս՝ Մեյեէ: Աստուան ժամը 10ին զէնտերէնի դասը կը սկսէր եւ կը վերջանար, կէսօրէն յետոյ, ժամը մէկին... Երեք ժամ դաս: Այդ օրը (ուրբաթ) ժամը 11էն սկսեալ, զրեթէ քառօրդ ժամը անդամ մը, բարի պառաւ ստնտուն, առանց ձեւակերպութեան՝ մեր աշխատած սենեակին դուռը բանալով խոնարհարար կը պաղատէր.

—Անթուան, ատենն է... Անթուան, սեղանը պատրա՛ստ է... Անթուան, կերակուրը կը պաղի'...

Եւ Վարպետը կը պատասխանէր՝ զժկամալութեամբ՝

— Այո՛, այո՛... Լա՛ւ, լա՛ւ... Այս բոպէիս...

Եւ «այս բոպէիս» կը տեւէր տակաւին... երկու փոքրիկ ժամ: Ծաշի համար այս կատակերգութիւնը կը կրկնուի եղբւր ամէն օր՝ կէս օրին եւ իրիկունը:

Տէր եւ տիկին Ճէյմս Տարմըսթրէր յաճախ պատմած են թէ Պ. Մեյեէ հայր, զաղտնարար յաճախ այցելութիւններ կ'ընէր անոնց՝ պաղատելով որ իրենց մօտ կանչեն իր որդին, Անթուանը, զայն կշտամբելու համար՝ որով-

հետեւ ան՝ զիշերները մինչեւ ատուան 2 - 3ր կ'աշխատէր եւ մանաւանդ որովհետեւ ան չէր ուտեր, չէր խմեր եւ ոչ ալ կը քնանար...

Տարմըսթրէրներու պարբերական յանդիմանութիւնները բան մը փոխել չկրցան կատարի աշխատող Մեյեէի սովորութիւններէն...

Բարձր Ուսմանց Դպրոցին մէջ իր աւանդած Բաղդատական Քերականութեան (հնդիկ-եւրոպական լեզուներու) բաւական թուով աշակերտներ կ'արձանագրուէին՝ համալսարանական տարւոյ սկիզբը (կը մտարեւեմ որ տարի մը 17 հոգի էինք), բայց քանի մը շարաթ յետոյ, անոնց թիւը կը վերածուէր... 2ի կամ 3ի. կամաց կամաց աշակերտները կը շոգիանային, կարծես հրաշքով... Հո՛ն ալ, Մեյեէ բնաւ հաշուի չէր առնէր ժամանակը (ըստ օրինի մէկ ժամ) եւ իր դասաւանդութիւնը կը տեւէր երբեմն երկու ժամ եւ աւելի:

Աշխատելու մոլութենէն զատ, Մեյեէ ուրիշ մոլութիւն մ'ալ ունէր՝ երաժշտութիւնը, մանաւանդ եկեղեցական երաժշտութիւնը (plain chant). շարաթը անգամ մը, իրիկունները, Սէն-Ժաք փողոցին Սֆօլա Գանթօրումը կ'երթար լսելու՝ երբեմն ալ զիս հետը տանելով:

Իբր միակ զրօսանք՝ հանգստի շրջապատութիւնը, զոր յաճախ կ'ընէինք միասին, կէսօրէն յետոյ, Լիւքսէնպուրկի անդդիական կոչուած պարտիզամասին մէջ՝ խօսելով փիլիսոփայութեան, բնկերաբանութեան եւ լեզուաբանութեան վրայ:

Ի՞նչ է ԸՐԵՐ ՄԵՅԵԷԷ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵՁՈՒԻ ՀԱՄԱՐ.— Հասկնալու համար ծառայութիւնը զոր Մեյեէ մատուցած է հայերէն լեզուին եւ, չգիտարար, հայ ազգին, պէտք է յիշել որ մինչեւ 19րդ դարուն կէսը, բանասէրներն ու լեզուաբանները կը յայտնէին այս լեզուի կազմութեան եւ զարգանալու մասին նոյնչափ զարմանալի որչափ հակասական զաղափարներ: Ես այդ զաղափարները պիտի չթուեմ, մտաւ՝ որ դուք զանոնք բոլորդ զիտէք: Միայն պիտի բնեմ որ զաղափարներու այդ անհամաձայնութիւնը կը ծագէր անպիտոութենէն կամ անկատար ծանօթութենէն հայերէն լեզուին, որ կրէր էր զանազան ազդեցութիւններ, մեր թուականի հինգերորդ դարու սկիզբը զբնական ձեւ.

մը ստանալէ առաջ, ատոր միջոցին եւ ատկից յետոյ: Այնպէս որ ձեւարանութիւնը այդ լեզուին, որ դարգացած էր Փոքր Ասիոյ մէջ, կը շուարեցնէր բոլորովին ամէն անոնք որ անով կը հետաքրքրուէին: Պէտք է աւելցնել որ այդ ժամանակները, ամբողջապէս կ'անդիտանային քնդհանրական ձայնաբանութեան օրէնքները (lois de la phonétique générale), եւս առաւել հայերէնի յատուկ ձայնագիտութեան գաղտնիքները:

Տասնեւիններորդ դարու կէսին տեսնենք, Պօփ, իր Բաղդատական Քերականութիւն սանսկրիտ, գէնտ, յոյն, լատին, լիքուան, հին սլաւ, գոթ եւ գերման լեզուներու անուն դործով հաստատեց Բաղդատական ձայնաբանութիւնը (Phonétique comparée) որ լեզուներու ուսումնասիրութիւնը բոլորովին նոր ուղիով մը պիտի առաջնորդէր: Այս նշանաւոր աշխատութեան մէջ, Պօփ երբեմն կոչ կ'ընէր նաեւ հայերէն ձեւերու:

Մէկ քառորդ դար յետոյ, Ֆերտինան օր Սօսիւր, իր էական երկին մէջ՝ Յուշագիր հնդ-եւրոպական լեզուներու ձայնաւորներուն նախնական դրութեան վրայ (Mémoire sur le système primitif des voyelles des langues indo-européennes) որոշակի հաստատեց հնդեւրոպական ձայնաւորականութեան (vocalisme) տեսականը՝ համադրելով եւ դասաւորելով արդէն ձեռք բերուած արդիւնքները եւ երեւան հանելով շատ մը նոր բաներ, ուր հայերէնը, տակաւին լեզուարանական տեսակէտով անկերպարան, իր փոքրիկ բաժինն ունէր:

Այս թուականէն սկսած, հայերէնը, իր քիչ մը խիստ ձեւաբանութեամբ, աւելի հետաքրքրեց գիտունները: Եւ որովհետեւ կը նշմարէին թէ ան զարմանալի յարաբերութիւններ ունէր Եւրոպայի դասական լեզուներու հետ (լատիներէն - յունարէն) եւ աւելի շատ մտերմական, իր բառագիտութեամբ, Ասիոյ հին լեզուներու հետ, տարուեցան հաւատարմ թէ ան պարզապէս իրանական բարբառ մ'էր՝ սեմական եւ անձանօթ տարրերով բեռնաւորուած:

Հասաւ Հիւպման, որ իր Armenische Grammatik ու (Հայերէն Քերականութիւն)

մեծ քայլ մ'առնել տուաւ հայերէնին: Ան խնամքով զատեց բոլոր իրանական տարրերը (զէնոպահլաւերէն) որ կը խճողէին դասական լեզուն, նոյնն բրաւ նաեւ սեմական տարրերուն համար որ անոր մէջ սպրդած էին: Պրօֆէման, Հիւպլըմանի աշակերտներէն մին, հայերէնէն անշատեց յունարէնէ փոխ առնուած բառերը:

Այս մերձեցումի աշխատանքները բաւական հարթած էին հայերէնի ճամբան, բայց, զուտ լեզուարանական տեսակէտով վերջնական աշխատանքը տակաւին կը մնար ընելու:

Այդ պատիւը վերապահուած էր Մեյէէին որ սքանչելապէս զինուած էր ատոր համար: Եղած ըլլալով աշակերտը տը Սօսիւրի եւ Միլէլ Պրէպի՝ Բաղդատական Քերականութեան համար, ձէյմս Տարմսթրթէրի եւ Հիւպլմանի՝ զէնտերէնի համար, Ապէլ Պէրկէյնի եւ Սիլվէն Լէվիի՝ սանսկրիտի համար, Քառիէրի եւ Հայր Այտրենեանի՝ հայերէնի համար, գիտնալով, լատիներէն եւ յունարէնէն դատ — քերականութեան ակրէժէ էր ան — սլաւոներէն եւ հին բարձր գերմաներէն, տիրապետելով այսպէս հնդ-եւրոպական լեզուներու ամբողջութեան, ունենալով անոնց իւրաքանչիւրին վրայ ամենախոր ծանօթութիւն, եւ այս բոլորին հետ՝ օժտուած ըլլալով հզօր եւ թափանցող մտքով մը, Մեյէէ նախասահմանուած մարզն էր հայերէնի պէս բարդ լեզուի մը բաւիղներուն հետազոտութեան ձեռնարկելու համար:

×

Մեյէէի հետազոտութիւնները ուղղուեցան լեզուին ձեւարանական կերտուածքին վրայ որ ա'յնքան պատրոդական է: Յենուելով այն հիմնական սկզբունքին վրայ թէ՛ ձայնաբանական օրէնքները բացարձակ են ո'րքան բաղաձայններու համար նոյնքան ձայնաւորներու, ան ուսումնասիրեց լեզուին բոլոր մասունք բանիները, ձեռք գրանելով նախ վերջաւորական ձեւերուն:

Անուանական կամ հոլովական վերջաւորութիւնները, որոնք ա'յնքան բաղմամբիւ են հին հայերէնի մէջ եւ որոնք անուններու (կամ

դոյականներու) թեքումին մէջ հոլովը ցոյց կուտան, անձնական վերջաւորութիւնները, որոնք, բայերու խոնարհման մէջ, ցոյց կուտան անձերը, ձայնը, ժամանակը եւ եղանակը, քրքրուեցան, անդամահատուեցան, ընդհանրական ձայնարանութեան փորձանակէն անցան եւ հնդեւրոպական յայտարարութեան՝ ուրիշ հնդեւրոպական լեզուներու, մասնաւորապէս յունարէնի, սլաւերէնի, գէնտերէնի եւ սանսկրիտի մէջ միեւնոյն նպատակին ծառայող վերջաւորութիւններու հետ բաղդատուելէն յետոյ:

Լեզուին միւս թեքումնաւոր տարրերը, ինչպէս ամէն կարգի ածականները եւ դերանունները հաւասարապէս եւ միեւնոյն կերպով ուսումնասիրուեցան եւ հնդեւրոպական դասուեցան:

Վերջաւորական ձեւերու ուսումնասիրութեան հետ, Մեյեէ լուսարանեց այն փոփոխութիւնները զոր կ'ունենայ բառ մը իր արմատականին մէջ՝ նախադրութեան մէջ իր կատարած դերին համեմատ: Հայերէնի, ինչպէս եւ բոլոր թեքումնաւոր լեզուներու մէջ, արմատական եւ վերջաւորական ձայնաւորները կը փոփոխուին. ասով յառաջ կուգան փոխաձայնութեան (apophonie կամ alternance), սաստկացումի եւ սղումի երեւոյթներ: Ահա այսպէս ձայնաւորական փոփոխութիւնները, որ հայերէնի մէջ բաղմաթիւ են, վերջնականապէս լուսարանուեցան:

Ձայնաւորականութեան (vocalisme) հետ զուգընթացաբար, Մեյեէ նոյնքան տիրականօրէն պըպտած է հայերէնի ձայնորդութեան consonnantisme = բաղաձայնութեան) սահմանները. փակ կամ պայթուցիկ, կէս-պայթուցիկ չչական, կէս-պայթուցիկ սուլող, շնչական-կոկորդային-թաւ ձայնորդները ուսումնասիրուեցան եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրը իր սեփական տեղը կամ առանձին դերը դտաւ հնդեւրոպական լեզուներու բաղդատական քերականութեան մէջ:

Ինչպէս արդէն յիշեցի, Մեյեէ իր աշխատանքները ապահով եղրակացութիւններու յանդեցնելու համար, կը հիմնուէր ձայնարանական օրէնքներու բացարձակութեան վրայ, բայց այն պարագային ուր ձայնարանական օրէնքները անգոր ըլլալ կը թուէին, ան դիմում կ'ընէր

նմանութեան (analogie) որ ինչպէս գիտէք, տրուած լեզու մը կը նորոգէ եւ կը հարստացնէ:

Կարգը, յստակութիւնը եւ բացարձակ ճշգրտութիւնը յատկանիշներն էին Մեյեէի աշխատասիրութիւններուն: Ինչ որ չէր բացատրուէր ձայնաբանական օրէնքներով եւ կամ նմանութեամբ եւ կամ ականյայտնի փոխառութիւն մը չէր, Մեյեէ մէկ կողմ կը շարտէր զայն իբր անձամօք:

Ահա այսպէս, Վարպետը զտեց հայերէնը եւ հաստատեց ձայնարանական օրէնքները որ կը վարեն, միշտ հնդեւրոպական լեզուներու հետ զուգընթացաբար, հայերէն լեզուն ալ:

Մասնաւորապէս հայերէնին վերաբերող Մեյեէի աշխատութիւնները ձեզ ներկայացնելու համար երկար ժամեր պէտք պիտի ըլլային ինձ: Անոնք իբր հաղորդագրութիւն (communication) հրատարակուեցան ըլլայ Փարիզի Լեզուաբանական Ընկերութեան, ըլլայ Սլաւ Ուսումնասիրութեան Ընկերութեան, ըլլայ Հայկական Ուսումնասիրութեան Ընկերութեան Տեղեկագիրներուն մէջ եւ ուրիշ տեղեր. անոնց ամբողջութիւնը քանի մը ստուար հատոր կը ներկայացնէ: Իր հրատարակած երկու Հայերէնի Բաղդատական Քերականութիւնները՝ մին Փրանսերէն եւ միւսը գերմաներէն, այդ լեզուին վրայ իր իր կատարած աշխատութիւններուն բովանդակութեամբ կարեւոր, բայց ծաւալով դոյզն մէկ մասը կը ներկայացնեն:

Գնահատելու համար բարձր արժէքը ծառայութեան զոր Մեյեէ մատուցեց հայերէն լեզուին, ինձ կը թուի թէ պէտք է միտք պահել հետեւեալ երեք կէտերի՝

Առաջին, Մեյեէ գիտցաւ հայերէնին շնորհիւ քաղաքացիի իրաւունքը՝ հնդիկ-եւրոպական լեզուներու մեծ ընտանիքին մէջ, ուր ան այլեւս կը գրաւէ իր առանձին տեղը, խիստ պատուաւոր:

Երկրորդ, ան գիտցաւ այդ լեզուին ուսումնասիրութիւնը հրապուրիչ դարձնել որչափ ձեւաբանութեան նոյնչափ ձայնաբանութեան տեսակէտով, եւ

Երրորդ, ամենակարեւոր կէտը՝ իմ հասկացողութեամբ, այսօր, շնորհիւ Մեյեէի աշխատասիրութիւններուն, աշխարհի բոլոր համալսարաններուն մէջ, որ հնդեւրոպական լե-

դուներու Բաղդատական Քերականութեան ամբիոն մ'ունենալու պատիւն ունին, հայերէնը միշտ կը դորձածուի՝ բացատրելու համար կարգ մը ձեւարանական եւ ձայնարանական երեւոյթներ:

*

Ասոնք են այն երեք գերազանց ծառայութիւնները զոր Մեյէ մատոյց հայ լեզուին եւ հայ ժողովուրդին. ծառայութիւններ, որոնց համար աշխարհի բոլոր Հայերը յաւիտենապէս երախտապարտ պիտի մնան անոր:

Verba volent, scripta manent !

Խօսքերը կ'անցնին, գրութիւնները կը մնան:

Մեծ Վարպետին ձայնը հնչելէ զադրած է, բայց անոր գրութիւնները մէջտեղն են, եւ ընդ միշտ պիտի մնան Լեզուաբանութեան դիւաններուն եւ մանաւանդ հայ ժողովուրդի յիշողութեան մէջ:

Ամբողջ այդ ժողովուրդին անունով, մասնաւորապէս հայ կանոնաւոր աշակերտներուն եւ ազատ ունկնդիրներուն անունով, բոլոր հայ լեզուաբաններու, բանասէրներու եւ պատմաբաններու ինչպէս եւ իմ անունով, կ'արտայայտեմ մեր խորին շնորհակալութիւնը, մեր յաւիտենական երախտապարտութիւնը Անթուան Մեյէին, զուտ գիտնականին, հոյակապ Ֆրանսացիին, այն անզնահատելի ծառայութեան համար զոր ան մատոյց հայերէն լեզուին:

Կը վերջացնեմ, հայ ժողովուրդի զգացումը վերգլխոսի հետեւեալ տողերուն պատշաճեցմամբ թարգմանելով՝

Երբ Պարքեր Սօնի ջրէն խմէ եւ Գերմանիալ Տիգրիսէն, այն ատեն միայն հայ ժողովուրդի յիշողութեան կը քննուի անունը ԱՆԹՈՒՆԱՆ ՄԵՅԵՅԻ:

*

ՆԱՄԱԿ ԳԱՌՆԻԿ ՖԵՏԳԼԵԱՆԻ

Մանչեսթըր, 20 Փետր. 1937

Պրօֆ. Մեյէի մահը ընդհանուր բանասիրութեան բայց առաւելապէս հայ բանասիրութեան համար ծանրագոյն կորուստ մը կը ներկայացնէ:

Մենք Հայերս չենք կրնար առանց խոր երախտագիտական զգացմանց յիշել թէ իր մեծագին արդասիքներով լեցուն աշխատութեան մէջ ո՞րքան մեծ բաժին հանած է հայ լեզուին մէջ զինքը գերազանցապէս շահագրգռող դասական հայերէնի հետազոտութեանց՝ որոնց նուիրած էր իր մտադրութիւնը սկիզբէն մինչեւ իր վերջին տարիները: Հայ մատենագրութեան մէջ լայն դաշտ մը առարկայ եղած էր իր մշակութեան, — հարցեր լեզուական, քառաքնական, լեզուաբանական, ինչպէս, օրինակի համար, Հնդեւրոպական լեզուախումբին մէջ հայերէնի դիրքը, եւ հիւսիս — իրանեան բարբառներու հետ ամենէն մերձաւոր ազգակցութիւնը, եւ թերեւ իրեն համար ամենէն կարեւոր հարցը, դասական հայերէնի հոյակապ եւ ինչ ինչ կողմերով եզակի քերականական կազմուածքը, որուն վրայ իր սքանչելի ուսումնասիրութիւնը հրատարակեց *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* տիտղոսով, թանկագին աշխատութիւն մը որ իրմէ առաջ չէր սխտեմօրէն կատարուած եւ որ իր ներհուն գիտնականի բարձր արժանիքին դրոշմը կը կրէ:

Գերմանական մանրախոյզ մեթոտին միացնելով Ֆրանսական մտքին յստակութիւնը եւ թափանցողութիւնը, ոչ միայն պարզած էր հայ դասական լեզուի բազմախումբ հարցերուն մթութիւնները, այլ իր հանճարական հայեացքները եւ լուծումները այնպիսի հաստատուն հանգամանք կը կրէին որ խիստ քիչ անգամ կրնար անոնցմէ մէկը վիճելի կամ վերաքննելի նկատուիլ, որով մեծ կշիռ եւ հեղինակութիւն կը վայելէին համայն բանասէրներու ոլորտին մէջ:

Մեծատաղանդ, միանգամայն զգուշաւոր

Անթուան Մեյե

եւ ճշգրտապահանջ իր գիտնականի ձիրքերը եւ անխոնջ աշխատութիւնը նուիրելով հայ լեզուի, հայ մատենագրութեան, յարայիչելի տեղ մը դրաւած է Մեյեի հայ բանասիրութեան եւ, աւելցնենք, հայ սրտերու մէջ: Մեր ամբողջ ազգը սրտագին կ'ողբայ անոր կորուստը եւ այն դատարկութիւնը զոր ան կը թողու օտարազգի մեծ հայերէնագէտներու դասին մէջ, որուն երեւելի զարդն էր ու փայլը:

*

ՆԱՄԱԿ Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆԻ

Մխիթարեան Միաբանութիւն

Վիեննա, 24 Փետր. 1937

Միւրելի բարեկամ,

Ուրախութեամբ զերահասու եղայ, թէ

մտադրած էք ամսոյս 27ին պատուել հանգուցեալ մեծ լեզուագէտ, հայագէտ եւ հայասէր Ա. Մեյեի յիշատակը: Այս յարգանքի եւ երախտագիտութեան ցոյց մը պիտի ըլլայ մեր կողմէն հանդէպ Փրանսացի տաղանդաւոր եւ բազմարդիւն Վաստակաւորին, որ սիրեց եւ հետազօտեց հայերէն լեզուն, կարեկցեցաւ եւ ջատագով հանդիսացաւ հայ ժողովուրդին անոր ցաւի օրերուն, իրրեւ հմուտ լեզուագէտ եւ սրտոտ բարեկամ հայ ժողովուրդին:

Ա. Մեյեի ոչ միայն նպաստեց հայ լեզուի հետազօտութեան իր բազմաթիւ աշխատանքներով, այլ եւ իր երկարամեայ դասախօսութիւններու ընթացքին ծնաւ հայագէտներ, այլեւայլ ազդութիւններէ, որոնք նուիրուեցան հայագիտական ուսմանց եւ եղան ազնիւ բարեկամներ

Հայ ժողովուրդին: Գործունէութիւն մը, որ կը յորդորէ զմեզ երախտադէտ ըլլալ մեր լաւագոյն բարեկամին:

Շատ լեզուներու ծանօթ էր, շատ լեզուախումբեր ենթարկած հետազոտութեան, բայց անոր սրտին ամենէն մօտ եղաւ Հայերէն լեզուն: Միեւնոյն անիկա Հայերէնը ոչ միայն իրրեւ հնդ-եւրոպական մայր բունին մէկ ճիւղը, այլ եւ իրրեւ գեղեցիկ լեզու, որ ապրած է իր դասական շրջանը, ունեցած է իր ճոխ մատենագրութիւնը եւ կենդանի է դեռ այսօր Հայ ժողովուրդէն բերանը:

Հայերէն լեզուով զրազած էին մինչ Մեյիէ շատ լեզուագէտներ, բայց անոնցմէ ոչ ոք խելամուտ չէր եղած, թէ այդ Հայերէն լեզուն ունեցած է իր դասական, ոսկեղէն դարը, եւ այն՝ մատենագրութեան սկզբնաւորութեանը, եւ դարու կէսին, երբ անդիր բարբառը զրի աւանդուեցաւ, բարբառ մը, որ խօսուած էր երկար դարեր, լայնանիստ մայր երկրի մէջ, Արշակունի թագաւորներու օրով, հո՞ծ ժողովուրդէ մը, որ ապրած էր մինչ այն ատեն՝ ազատ օտար ժողովուրդներու ազդեցութիւններէ: Այս հարազատ Հայերէն լեզուն, որ զրի առնուեցաւ Հայրենասիրական շնչով ներշնչուած բնիկներէն, աւանդուած է մեզի ճոխ գրականութեամբ, հարուստ՝ բառամթերքով, ամուր՝ քերականական օրէնքներով եւ վայելուչ, հոյակապ ոճով, յամենայնի դասական նկարագրով, որ անմահն է բոլորովին յետագայ շրջաններու Հայերէնին:

Ա. Մեյիէ ծանօթացաւ այս դասական Հայերէնին, 1890ին, ի վիեննա, ուր եկած էր խորացնելու իր Հայերէնագիտութիւնը Միխիթարեան Յարկին տակ: Հոս աշակերտելով մեծ քերական Գեր. Արսէն Այտընեանի եւ մեծ բանասէր Հ. Յ. Տաշեանի, թափանցեց անիկա դասական Հայերէնի դադունիքին եւ ընտրեց զայն հիմ իր ապագայ հետազոտութեանց ի մասին Հայերէնի: Գրեց այս դասական Հայերէնի Քերականութիւնը, տուաւ *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique* ր, ուսումնասիրեց անոր քերականական ինքնայատուկ ձեւերը եւ ստուգաբանեց բառամթերքը: Իր աշխատանքներուն մէջ պարզուեցաւ, զիւրացաւ Հայերէնի ուսումը, եւ Հայերէնի գեղեցկութիւնը եւ ներքին արժէքը Համեմատական լեզուագիտութեան համար երեւան բերուեցան:

Ա. Մեյիէ ինչպէս առ հասարակ լեզուագիտական, նոյնպէս Հայ լեզուի հետազոտութեան ճանապարհին վրայ ընթացաւ զգոյշ, չըջահալեաց քայլերով: Խոյս տուաւ անհեթեթ տեսութիւններէ, յախուռն վճիռներէ: Իր հզօրակացութիւնները հիմնուած են Համեմատական լեզուագիտութեան վրայ, արդիւնք են խղճամիտ հետազոտութեան. այս պատճառաւ ալ անայլ լայլ են, միշտ հեղինակաւոր եւ գտած ընդհանուրին հաճութիւնը:

Եթէ Ա. Մեյիէ իրրեւ մեծ լեզուագէտ կը վայելէ համաշխարհի յարգանքը, մենք կը ծափահարենք զինքը մասնաւորապէս իր Հայերէն լեզուի հետազոտութեան մատուցած անգնահատելի վաստակներուն համար: Յարգանք եւ երախտագիտութիւն իր յիշատակին:

*

ՆԱՄԱԿ Հ. ԵՂԻԱ ՓԵՃԻԿԵԱՆԻ

Մայրավանք Միխիթարեանց

Վենետիկ-Ս.Ղազար, 24 Փետր. 1937

Հայագէտ Ուսուցչապետ Ա. Մեյիէի յիշատակին

Միխիթարեան Միարանութիւնը ամենախորին զգացումով իր յարգանքի տրիտուրը կը բերէ մեծանուն Հայագէտ եւ Հայասէր Ուս. Մեյիէի, առթիւ՝ ի պատիւ անոր կազմակերպուած հաւաքոյթին, յանուն Հայ բանասիրութեան եւ յանուն Միխիթարեան Հայկ. Ճեմարանին որուն արժանաւոր եւ արդիւնաւոր անդամ արձանագրուած էր հանդուցեալը 1909 թուականէն ի վեր:

Ուս. Մեյիէ այն մեծ եւ հազուադիւր բանասէրներէն է որ մեր լեզուի դանձերուն խորունկ ուսումնասիրութեան հոգեբանութենէն կ'անցնէր Հայ ժողովուրդի ցեղային գեղեցիկ յատկութեանց դանձերուն ծանօթութեան եւ գնահատումին, եւ ատով իսկ կը յղանար մեծ

սէր մը դէպի այդ տառապեալ բայց անուշական ու մեծ ազդը որ քաղաքակրթութեան ի սպաս դրած էր իր մտաւոր բաղմակողմանի տաղանդը :

Զմեղ խորապէս եւ առյաւէտ երախտադէտ կ'ընէ ողբացեալ ուսուցչապետը որ իր լուսամիտ եւ լեզուարանական խոր հմտութեամբ տուաւ հայ լեզուն իր արժանաւոր տեղը դասելով զայն հնդեւրոպական լեզուներու կարգին :

Այս մեր սիրոյ եւ պաշտամունքի արտայայտութեան մէջ չենք ուզեր ծանրանալ իր հանրածանօթ դործերուն վրայ, «Դասական հայերէնի բաղդատական քերականութեան ուրուագիծ»էն մինչեւ «Հետազոտութիւնները հայերէնի բաղդատական քերականութեան համաձայնութեան» եւ կամ ամենէն զնահատուած «Դասական հին հայերէնի տարերք»ը, որոնք

արդէն ինքնին պերճախօս են, ինչպէս նոյնքան պերճախօս պիտի ըլլայ հայախօս եւ հայադէտ աշակերտներու շարքը զոր ինք այնքան դուր-գուրանքով պատրաստած է :

Մխիթարեան ձեմարանս իր երախտագիտութեան եւ սիրոյ անթառամ փունջն է որ կը նուիրէ սոյն ուղերձով սիրելի եւ անմոռանալի ուսուցչապետ Ա. Մէյէէի յիշատակին անմահութեան, մաղթելով որ իր աճիւններէն յառնեն Քրիստոսական ասպետական ցեղի նորանոր զաւակներ եւ ընթանան իր լուսաւոր հետքերուն վրայէն՝ Արեւմտեան Քաղաքակրթութեան ուսումնասիրութեան հետ պրպտելու եւ մշակելու հայ լեզուն եւ զրականութիւնը՝ ա՛յնքան հարուստ եւ ա՛յնքան պանծալի հնութեամբ եւ փառքերով :

ՄԵՆԱՍՏԱՆԻՆ ԿՈՅՍԸ

Ինչպէս քըռնիկ ընտելացած փականքին՝
Երգէ հեշտիւ գիւր դայլայլիկ հեշտագին,
Տէ՛ր, տուր գերւոյդ՝ աստ կամաւոր

բանտարգել՝

Սուրբ վայելքներն, գերանութիւն իւր երգել :

Թէպէտ հեռի՛... քողի ծընող սիրասուն,
Անձնիշխան կեանք, սէր, հայրենիք, գոյք եւ
տուն.

Բայց դուն, Աստուած, սըրտիս բաժին
երկնածիր,

Քեզմով եւեթ գամէնն ինծի դարձուցիր :

Օքեանէս երանաւէտ, խաղաղիկ,
Տեսնեմ գաշխարհ ըմբոստ ալեաց խաղալիք,
Ուր մահացուք անվերջ մըրցմամբ կը յուզին,
Եւ մըտածուի իյնան կանգնին եւ սուզին :

Իսկ քէ ի վեր դառնան աչկունքս... Յո՛յշ անուշ
երկնից կապոյտ պատռէ մատամբ իւր բընֆոյշ,
Հոն նըշմարեմ ինձ պահուած փառք մեծափառ,
Խինդ մշտատեւ, սիրոյ աղբիւր անքայառ :

Սիրե՛լ, սիրուիլ... ո՛հ ըմբռնեմ գայս գաղտ-
նիք,

Որով միայն սիրող սիրտք են երջանիկ,
Եւ դու, ո՛հ Տէր, չե՞ս սիրոյ նիւթ անըման,
Կեդրոն բարեաց, գեղեցկութիւն անսահման :

Յանհունըս քող սըրտիս բոցեր ընդլայնին,
Զի բաժին ինձ ընտրած եմ սէր Անհունին.
Թո՛ղ հուր, քո՛ղ բոց զիս խոշտանգեն,
վի՛շտք համայն,
Ժըպիտ են ինձ, սընունդ սիրոյս, փառք միայն :

Այո՛, ո՛հ Տէր. քող ըլլամ աստ ողջակէզ,
Երբեակ գողիւքս անփակտելի յարիմ քեզ,
Փառքիդ շուքին ներքեւ պարծիմ իբր ըստրուկ,
Թող ըսպառիմ տանարիդ մէջ գերդ կնդրուկ :

Եւ երբ աշխարհ իր արարչին յանդըգնի
Ատել գանուռ, ըլլալ շանքիցն արժանի,
Ո՛հ, գոհէ՛ զիս անուանդ ահեղ նախատուած,
Փըրկէ՛ գաշխարհ, փըրկէ՛ մարդիկ, ո՛հ Աստուած :

ՔՈՅՐ ԷԼՊԻՍ ԿԱՊՐԱՇ